

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

**Dadaşova Zərifə Xəyyam
(MAGİSTRANTIN A.S.A.)**

**“Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strategiyası və onun
optimallaşdırılması problemləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

**İstiqamətin şifri və adı
İxtisasın şifri və adı**

**060401 Dünya iqtisadiyyatı
Beynəlxalq ticarət**

**Elmi rəhbər
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)**

**Magistr proqramının rəhbəri
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)**

Rəhbər dos.X.N.Bayramova

i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri

**prof.A.Ş.Şəkərliev
(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)**

BAKI - 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I FƏSİL: AZƏRBAYCANIN TİCARƏT SİSTEMİNİN INKIŞAFINDA DÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ ROLU

- 1.1. Dünya Ticarət Təşkilatının məqsədi, prinsipləri və idarə edilmə xüsusiyyətləri
- 1.2. MDB ölkələrinin DTT ilə əməkdaşlığının müasir vəziyyəti və iəşkilata üzvlük problemləri

II FƏSİL: AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÖVCUD DURUMU VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 2.1. Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması
- 2.2. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası və strukturu

III FƏSİL: AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT STRATEGİYASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

- 3.1. Azərbaycanda iqtisadiyyatın qlobalaşması prosesi və ölkənin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığı
- 3.2. Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün səmərəlilik problemi

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

İşin aktuallığı. Hal-hazırda Dünya ticarət Təşkilatı (DTT) dünya ticarətinin 95%-dən çoxuna nəzarət edir. Belə , DTT sistemi 69 ildir ki, (1948-1994-cü illər GATT, 1995-ci ildən DTT) beynəlxalq ticarətdə əvəzi olmayan vahid idarəetmə sistemi kimi özünü göstərir. Beynəlxalq ticarətin sabit inkişafında bu gün 150 ölkənin təmsil olunduğu DTT-nin fəaliyyəti əvəzsiz rola və əhəmiyyətə malikdir.

Hal-hazırda keçid iqtisadiyyatlı MDB ölkələrinin DTT-yə qəbulu məsələləri gündəlikdədir. Artıq Gürcüstan, Qırğızıstan, Moldova, Ermənistan, Rusiya, Ukrayna təşkilatın üzvləridirlər. Azərbaycan isə 1997-ci ildə DTT-yə qəbul olmaq üçün ərizə ilə müraciət etmiş və həmin ildən təşkilatda müşahidəçi statusu qazanmışdır. Artıq 20 ildir ki, Azərbaycanla DTT arasında üzvlüklə bağlı danışıqlar prosesi gedir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı elə bir qurumdur ki, ona üzv olmaqdan qazanclar və itkilər bilavasitə qəbul prosesindən asılıdır. Belə ki, bir neçə ölkənin DTT-yə qəbulu milli iqtisadiyyatın inkişafından daha çox böhranı ilə nəticələnmişdir. Məsələn, Ermənistan, Qırğızıstan iqtisadiyyatı buna misal ola bilər. Qəbul zamanı götürülən öhdəliklərin milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərilə uzlaşdırılmaması ilə əlaqədar olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına əlavə sənəd də imzalayırlar ki, bunlardan biri təşkilat qarşısında öhdəliklərin siyahısı, digəri isə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının əsas prinsipi olan ən əlverişli ticarət rejimindən müstəsna siyahısıdır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qəbul olduqdan sonra ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı daha çox bu siyahıların optimal hazırlanmasından asılıdır. Belə ki, xarici ticarətdə optimallığın təmini, ölkənin DTT-yə üzv olmasının səmərəliliyini artırmaq üçün aşağıdakı 2 əsas istiqamət üzrə tədqiqatların aparılması vacib hesab edilir:

1. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyət mexanizminin, onun sazişlərinin, norma və standartlarının dərinədən öyrənilməsi, həmçinin müxtəlif ölkələrin təşkilata qəbul ilə bağlı təcrübəsinin öyrənilməsi və onun müəyyən edilməsi;

2. Milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin ixrac potensialı, xarici iqtisadi fəaliyyətin müasir vəziyyəti, həmçinin ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyət dairəsinə daxil olacaq bütün strateji sahələr üzrə tədqiqatların aparılması. Bu baxımdan AR-nın xarici ticarət strategiyası və onun optimallaşdırılması problemlərinin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Azərbaycanın da DTT-yə qəbul ərəfəsində olduğunu nəzərə alsaq, ölkəmizdə bu istiqamətlərdə elmi işlərinin aparılmasının aktual olduğunu göstərə bilərik.

Məsələnin öyrənilmə səviyyəsi. Respublikamız üçün DTT mövzusu bir qədər yeni olduğu üçün, Azərbaycanda bu istiqamətdə yazılmış dissertasiyaların sayı azdır. Belə ki, DTT ilə əməkdaşlıq, təşkilata qəbul məsələsi bilavasitə Respublikanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin, gömrük-tarif tənzimlənməsinin, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrinin ayrılmaz hissəsidir. Belə ki, bu sahələrdə iqtisadçıların kifayət qədər dəyərli elmi əsərləri, vardır. Akademik Z.Ə.Səmədzadə, prof.A.Ş.Şəkəraliyev, prof.İ.Ə.Feyzullabəyli, prof.M.X.Meybullayev, prof.H.B.Allahverdiyev, dos.H.Məmmədov, dos.M.İ.Bərxudarov, dos.E.T.Eyvazovun əməyini xüsusilə göstərmək olar.

Dünya səviyyəsində Ümumdünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyəti, beynəlxalq ticarətin vəziyyəti və onun tənzimlənməsi məsələləri öyrənilmişdir. Belə ki, alim-iqtisadçılardan Leonid Abalkin, D.Bell, V.Leontyev, B.Olin, S.Çernışev, O.Bıkov, B.Sençaqov və sairələri bu sahədə müəyyən işlər yazmışlar. Hal-hazırda dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və xarici ticarətin inkişaf istiqamətləri sahəsində Cozef Stiqlist, M.Bronkers, V.Rıbalkin,

E.Avdokuşin, A.Şişayev, V.Pokrovski, İ.Dyumilen kimi tanınmış iqtisadçıların əsərləri bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi respublikamızın da üzv olacağı Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətinin tədqiq edilməsindən, onun uzunmüddətli fəaliyyətinin dünya ticarətindəki, müxtəlif ölkələrin öz iqtisadiyyatındakı nəticələrinin, o cümlədən respublikamızın təşkilata qəbulu ilə bağlı mövcud olan problemlərin öyrənilməsi, qəbulunun səmərəsini artıracaq istiqamətlərin əvvəlcədən müəyyən edilməsidir.

Konkret olaraq dissertasiya işinin vəzifələri bunlardan ibarətdir:

1.DTT\GATT sisteminin tarixi, yaranma zərurəti, dünya ticarət sistemində oynamış olduğu rol barədə məlumatları toplamaq;

2.Dünya Ticarət Təşkilatının əsas prinsip və məqsədlərini, müasir dövrdə onların dünya ticarət sistemində reallaşması səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

3.Dünya Ticarət Təşkilatının əsas sazişlərini tədqiq etmək, bu sazişlərin hazırki şəraitdə beynəlxalq ticarətin inkişafına təsirinin təhlilini aparmaq;

4.Azərbaycan ilə əməkdaşlığının müasir vəziyyətinin, təşkilatın sazişlərində və müxtəlif normativ sənədlərində belə ölkələrə həsr edilmiş müddəaların, standartların öyrənilməsinə diqqət yetirmək;

5.Respublikamızın xarici ticarət əlaqələrinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təhlil etmək;

6.Respublikamızın əməkdaşlığının müasir vəziyyətinin öyrənilməsi, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin qiymətləndirilməsi:

7.Azərbaycanda DTT-yə üzv olmuş ölkələrin təcrübələrinin öyrənilməsinə diqqət yetirmək.

İşin nəzəri və metodoloji əsaslarını klassiklərin əsərləri, beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması nəzəriyyələri, tanınmış ölkə və dünya iqtisadçılarının DTT-nin normativ-hüquqi aktları təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın informasiya bazasını isə DTT-nin illik hesabatları, rəsmi internet saytları, beynəlxalq ticarətin statistik məcmuələri, BMT-nin müxtəlif təsisatlarının statistik məcmuə və hesabatları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşrləri, AR İqtisadiyyat Nazirliyinin hesabatları, sənədləri təşkil edir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. İş də Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətinə, dünya ticarət sistemində effektivliyin yüksəldilməsinə, dünya ölkələrinin öz iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətlərinin hərtərəfli yanaşılması, onun müasir vəziyyəti və **gələcəyi** barədə xüsusi nəticələr əldə olunmuşdur. Bundan sonra təşkilata üzvlükdən qazancın və itkilərin ölkə iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri baxımından öyrənilməsinə səy göstərmişdir.

Tədqiqat işində bir sıra elmi nəticələr əldə edilmişdir:

1.Ölkələrin Dünya Ticarət Təşkilatına üzvü kimi xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirmə, ixrac potensiallarını artırma, həmçinin təşkilat daxilində əlverişli informasiya təminatı əldə etmə imkanlarının öyrənilməsi;

2.Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olma nəticəsində XİF-in tənzimlənməsində dövlətin rolunun aşağı düşməsinin xarici ticarət və investisiya axınına qiymətləndirilməsi;

3.Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrin DTT-yə qəbulunun müsbət və mənfi tərəflərinin müəyyən edilməsi;

4.Ölkə istehsalının rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması şəraitində Respublikamızın Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasının ölkə iqtisadiyyatı üçün təsirlərinin müəyyən edilməsi;

5.Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünün ölkənin aqrar sahəsinə gözlənilən təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi;

6.Hazırkı şəraitdə respublikamızın xarici ticarət strategiyasına uyğun olaraq onun optimallaşdırılmasını aşkar etmək:

7.Müasir dövrdə ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

8.Ölkəmizin Dünya Ticarət Təşkilatına qəbulunun səmərəliliyinin öyrənilməsi.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. İşdə Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyət mexanizmi, sazişləri, onun mübahisələrinin həlli qaydaları, təşkilata üzvlük qaydaları, dünya ticarət sistemində oynamış olduğu rol, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin bu təşkilata üzvlük təcrübələri tədqiq edilir.

Bundan əlavə ölkəmizin Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyə qəbulunun səmərəsini azalda biləcək məsələlər, onların həlli istiqamətləri öz əksini tapır. İşdə ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qəbulu məsələləri ilə məşğul olan dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, çoxsaylı mütəxəssislər üçün səmərəli bir əyani vasitə olduğunu qyd etmək lazımdır.

Belə ki, ölkəmizdə Dünya Ticarət Təşkilatına ilə bağlı, Azərbaycanın təşkilata qəbulu məsələləri iqtisadi ədəbiyyatlarda az öyrənilib. Nəhayət, respublikamızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, xarici iqtisadi əlaqələri və digər mövzularda aparılacaq işlər üçün də istifadə edilə bilər.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL: AZƏRBAYCANIN TİCARƏT SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA DÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ ROLU

1.1. Dünya Ticarət Təşkilatının məqsədi, prinsipləri və idarə edilmə xüsusiyyətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Ticarət Təşkilatının yaranma tarixi keçən əsrin 40-cı illərinin sonuna təsadüf edir. Həmin dövr bu təşkilatın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təsisatı kimi, Beynəlxalq Ticarət Təşkilatı adı altında yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən səbəblərdən bu ideyanın reallaşması yalnız 1994-cü ildə çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Uruqvay raundu zamanı mümkün olmuşdur. Dünya ticarət sistemində nəzarəti həyata keçirəcək təşkilatın müstəqil şəkildə – Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) adı ilə yaradılmışdır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının təsis edilməsi ilə bağlı 123 dünya dövlətləri razılığı gəlmişlər. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı beynəlxalq ticarətlə əlaqəsi olan beynəlxalq təşkilatdır. Dünya ticarətində iştirak edən dünya dövlətlərinin əksəriyyəti tərəfindən bağlanmış və imzalanmış sazişlər onun əsasını təşkil edir. Bu sazişlər beynəlxalq ticarət üçün hüquqi əsas rolunu oynayır. Sazişlər mahiyyətcə, hökumətləri razılaşdırılmış dairədə öz ticarət siyasətini aparmağı tələb edir. Sazişlərin hökumətlər tərəfindən bağlanmasına və imzalanmasına baxmayaraq, onların məqsədi məhsul və xidmət istehsalçılara, idxalçılara və ixracatçılara öz bizneslərini aparmağa şərait yaradır. Dünya Ticarət Təşkilatı GATT-ın davamıdır. Belə ki, 46 il dünya ticarət sistemində müvəqqəti şəkildə Dünya Ticarət Təşkilatını əvəz etmişdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı 1 yanvar 1995-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. 1948-ci ildən Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin qaydaları ilə idarə olunan, hazırda Dünya Ticarət Təşkilatı sistemi kimi tanınan ticarət sisteminin

50 illik yubileyi 1998-ci ilin may ayında Cenevrədə nazirlərin ikinci görüşü zamanı bayram kimi qeyd edilmişdir. Hazırda DTT-nin ticarət sistemi daha genişdir. GATT-ın əsasən məhsul ticarətilə əlaqəsi olduğu halda, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və onun sazişləri xidmətlərlə ticarəti, eləcə də intellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektlərini əhatə edir.

Hal-hazırda bu beynəlxalq qurum qarşısında əsas üç vəzifə durur:

1)Ticarətin mümkün qədər azad gedişatına şərait yaratmaq;

2)Ümumdünya Ticarət Təşkilatı daxilində beynəlxalq ticarətdəki maneələrin aradan qaldırıl-ması istiqamətində işlər görülür. Burada ayrı-ayrı şəxsiyyətlər, şirkətlər, hökumətlər bütün dünyada qüvvədə olan müəyyən qaydalara, ticarət siyasətinə arxalanaraq heç bir dəyişikliyin nəzərdə tutulmasına inanmalıdır. Yəni ticarət sisteminin qaydaları şəffaf və gələcəyə söykənməlidir;

3)Ticarət danışıqlarına daimi fasiləsidə fəaliyyət göstərən forum kimi xidmət etmək;

Burada, beynəlxalq ticarətin iştirakçısı olan dövlətlərin birliyi sazişləri adətən xeyli diskriminasiyalardan, ziddiyyətlərdən sonra işlənilib hazırlanır təsdiq edilir. Belə ki, danışıqların effektiv olması diskriminasiyaların tez bir zamanda aradan qaldırılması üçün çoxtərəfli danışıqlar üçün şərait yaradan beynəlxalq foruma böyük ehtiyac yaranır.

4)Mübahisələrin tənzimlənməsi;

Dünya səviyyəsində ticarət əlaqələri adətən maraqların toqquşmasına gətirib çıxarır. Dünya Ticarət Təşkilatı sistemindəki çətin danışıqlar nəticəsində əldə olunmuş razılaşmalar və sazişlər izah tələb edir. Belə ziddiyyətlərin tənzimlənməsinin ən asan yolu hüquqi əsasa arxalanan neytral qaydalar vasitəsidir. Belə ki, Dünya Ticarət Təşkilatı sazişlərində öz əksini tapmış mübahisələrin tənzimlənməsi sistemi vardır. Belə ki, Dünya Ticarət Təşkilatı strukturunda Mübahisələrin Həlli Orqanı fəaliyyət göstərir. Təşkilatın bu orqanı beynəlxalq ticarətdə təhlükəsizlik məsələsini qoruyur.

Dünya Ticarət Təşkilatı həcminə və məzmununa görə ən böyük təşkilatdır. Onun əhatə dairəsinə geniş spektrini əhatə edən hüquqi mövzular daxildir. Bu sazişlər kənd təsərrüfatını, toxuculuq və geyimi, bank və İKTi, hökumət satınalmalarını, sənaye standartlarını, qida məhsullarının təhlükəsizliyinə sanitar nəzarəti özündə birləşdirir.

Dünya Ticarət Təşkilatının sazişlərində və müxtəlif sənədlərində bu təşkilatın beynəlxalq ticarət üçün müəyyənləşdirdiyi prinsiplər öz əksini tapır. Belə ki, Dünya Ticarət Təşkilatı üzv dövlətlərinin hər biri bu prinsiplərə əməl etməyə borcludur. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) ticarət diskriminasiyasız həyata keçirilməlidir;
- b) ticarət daha sərbəst həyata keçirilməlidir;
- c) ticarət gələcəkdən xəbər verməlidir;
- d) ədalətli rəqabətin inkişafına şərait yaratmalıdır.

Dünya Ticarət Təşkilatının müxtəlif sənədlərinə və bir sıra faktorların araşdırılmasına əsaslanaraq qeyd edilən prinsiplərin şərhini bu cür vermək olar:

Diskriminasiyasız ticarət. Burada mahiyyət ondan ibarətdir ki, Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olan hər hansı bir dövlət partnyorlardan heç birini diskriminasiyaya məruz qoymamalıdır. Belə ki, üzvlərin hamısı bərabər şəkildə «daha çox kömək edəndir» və ya daha çox köməkçi rejimdən istifadə edə bilərlər. Xarici və yerli əmtəələr, xidmətlər arasında diskriminasiya olmamalıdır.

Mövcud prinsip özündə iki hüquqi məqamı birləşdirir.

1) Ən əlverişli ticarət rejimi. Belə ki, bütün Dünya Ticarət Təşkilatı üzvləri ticarət münasibətlərində bərabər hüquqludurlar. Dünya Ticarət Təşkilatı üzrə sazişə uyğun olaraq, dövlətlər müəyyən təhlükəli vəziyyətlər müstəsna olmaqla, qarşı tərəflərin heç birinin hüquqlarını poza bilməz. Belə ki, kiməsə güzəştli şərtlər verilsə, onda eyni şərtlər Dünya Ticarət Təşkilatının yerdə qalan bütün üzvlərinə də aiddir. Belə ki, Dünya Ticarət Təşkilatının əsas prinsipi olduğunu göstərmək üçün, onu göstərmək vacibdir ki, bu məsələyə GATT-ın I maddəsi

həsr edilir. Bundan əlavə, Dünya Ticarət Təşkilatının digər iki əsas sənədində də -Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Sazişin II, İntellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət səpkiləri üzrə Sazişin isə IV maddəsində ən əlverişli ticarət rejimi məsələsi əks etdirilir. Göstərilən 3 saziş birlikdə Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətinin yayıldığı əsas ticarət sahəsini əhatə edir.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi sistem isə «milli rejim» adlanır. Bu prinsipin ondan ibarətdir ki, ticarətdə xarici və daxili sahibkarlara bərabər hüquqlar verilir. Belə ki, idxal məhsulları daxili bazara girərkən, ölkə daxili məhsullarla müqayisədə diskriminasiyaya uğramamalıdır. Bu cür prinsip xidmətlərdə, ticarət markalarında, patent zamanı da nəzərə alınır. Milli rejim problemi də Dünya Ticarət Təşkilatının üç sazişində öz əksini tapmışdır: GATT – III maddə, GATS XVII maddə və TRİPS - III maddə.

Tam sərbəst ticarət. Dünya Ticarət Təşkilatının bu prinsipinə uyğun olaraq ticarət danışıqlarının gedişatında heç bir əngəl olmamalıdır. Belə ki, ticarət tədricən, danışıqlar yolu sərbəstləşdirilməlidir. Bundan əlavə ticarət əngəllərinin minimuma etdirilməsi ticarətə yardımın ən çox yayılmış formasıdır. Bu cür əngəllər gömrük rüsumlarından və idxal üzrə kəmiyyət məhdudiyyətlərindən ibarətdir. Çox halda belə problemlərə inzibati maneələr və mübadilə kurslarının müəyyən olunması siyasəti kimi də baxıla bilər.

Belə bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, GATT-ın qüvvədə olduğu müddət ərzində ticarət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması üçün danışıqların səkkiz raundu olmuşdur. Ticarət danışıqlarının I raundunda diqqət idxal məhsulları üzrə gömrük rüsumlarının azaldılmasına istiqamətlənmişdir. Belə ki, 1980-ci illərin sonunda sənaye ölkələrində sənaye əmtəələrinə qoyulan tariflər təqribən 6,3 %-dək azalmışdır.

Belə ki, 1980-ci illərdə danışıqların sahəsi genişlənmiş, məhsullarla ticarətin tarifsiz maneələri, xidmətlərlə ticarət, intellektual mülkiyyət kimi yeni sahələr yaranmışdır.

Dünya Ticarət Təşkilatında bu prinsip əsas sayılır ki, bazarların açılışı mənfəət gətirə bilər, lakin o dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Dünya Ticarət Təşkilatı üzv-dövlətlərə «tərəqqiləşən liberalizm» prinsipi üzrə mərhələlərlə dəyişikliklər etməyə şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, öhdəliklərini tam həyata keçirmək üçün İEOÖ-lərə Dünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən daha uzun müddət nəzərdə tutulur.

Perspektivə söykənmə. Bu prinsipə uyğun olaraq, xarici şirkətlər, investorlar və hökumətlər əmin olmalıdırlar ki, tarif və qeyri-tarif formasında olan ticarət məhdudiyyətləri perspektivdə əsassız olaraq sərtləşdirilməyəcək.

Bundan əlavə ticarət məhdudiyyətlərini qaldırmamaq öhdəliyi onları azaltmaq öhdəliyindən vacib olur. Bu cür öhdəlik investorlara, ticarətçilərə öz gələcək imkanlarını daha aydın görməkdə şərait yaradır. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərmişdir ki, sabitlik və gələcəyi qabaqcadan xəbər vermə şəraitində investisiyalar artır və yeni iş yerləri yaradılır. Daha sonra artan rəqabət nəticəsində alıcılar aşağı qiymətlərlə məhsulların, xidmətlərin geniş çeşidini əldə edirlər. Dünya Ticarət Təşkilatı daxilində olan çoxtərəfli ticarət sistemi biznesin aparılması üçün sabit və gələcəkdən xəbər verən mühitin yaradılmasında hökumətlərin işi hesab edilir. Artıq bu sistem qeyd olunan istiqamətdə özünü göstərmişdir.

Dünya Ticarət Təşkilatı dövlətlər məhsul və xidmətlər üçün öz bazarlarını açmağa razılaşan zaman məhsullar üçün gömrük vergilərini müəyyən olunmuş miqdardan yuxarı qaldırmamaq öhdəliyi qəbul edirlər. Belə ki, İEOÖ-də qüvvədə olan tariflər Dünya Ticarət Təşkilatının müəyyənləşdirdiyi tariflərlə üst-üstə düşür. İEOÖ-lər isə təşkilata daxil olan zaman hansısa məhsul üzrə müvafiq tariflərin qüvvədə olan tariflərdən yuxarı olması haqda razılaşmaya söy göstərirlər. Bu isə ölkə istehsalçıların müdafiəsi üçün əlavə şərait yaradır.

Dünya Ticarət Təşkilatına üzv dövləti normallaşdırılmış tarifləri artırmaq imkanına malikdir. Bu yalnız itkinin ödənilməsinə ümid edə bilən öz ticarət partnyorları ilə danışıqlardan sonra baş verə bilər.

Ölkədə ədalətli rəqabətin inkişafı. Dünya Ticarət Təşkilatı heç də «azad ticarət» təşkilatı deyildir. Belə ki, o, tariflərdən və müəyyən hallarda digər müdafiə formalarından istifadəyə edir. Məhz Dünya Ticarət Təşkilatını belə adlandırmaq daha məqsədəuyğun olardı. Belə ki, o ədalətli rəqabətin inkişafı məqsədlərinə xidmət edən qayda və normalar sistemidir.

Dünya Ticarət Təşkilatı diskriminasiyasız tədbirlərə dair qaydalar, ən əlverişli ticarət rejimi və milli rejim ticarətdə ədalətli şərtlərin yaradılması sahəsində işləri həyata keçirir. Bundan əlavə dempinqə və subsidiyalara aid normalar da eyni məqsədlərə tətbiq edilə bilər.

Dünya Ticarət Təşkilatının əksər sazişləri kənd təsərrüfatında, xidmətlər və intellektual mülkiyyət sahəsində ədalətli rəqabətin təmin edilməsinə əsaslanır. Məhdud iştirakçı dairəsinə malik Hökumət tədarükləri üzrə Saziş rəqabətə aid qaydaların tətbiqini bir çox ölkələrdə minlərlə hökumət strukturlarının həyata keçirdiyi tədarüklərdə genişləndirir.

Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətinin əsas məqsədi dünya ticarətinin sərbəstləşməsi, beynəlxalq səviyyədə açıq ticarətin həyata keçirilməsidir. Beynəlxalq ticarət təcrübəsi və II Dünya Müharibəsindən sonrakı iqtisadi artım sərbəst ticarəti zəruri etmişdir. Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətdə olduğu dövrdə sənaye malları üzrə tariflər hissə-hissə aşağı düşmüşdür. 1999-cu ilin yanvarında orta hesabla 4 %-ə yaxın olmuşdur. Müharibədən sonrakı ilk onillikdə dünyanın iqtisadi artımı təqribən 5 % təşkil edirdi, belə artımın səbəblərindən biri ticarət maneələrinin azaldılması idi. Sonra-kı belə azaldılmaların nəticəsi olaraq dünyanın ticarət sistemi daha da artmış, ildə orta hesabla təqribən 8 % təşkil etmişdir.

Faktlar ticarətin sərbəstləşməsi və iqtisadi artım arasında müəyyən əlaqənin olduğunu göstərir. Ticarətin liberallaşması öz növbəsində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsini göstərir. Beynəlxalq əmək bölgüsü isə dünyanın iqtisadi artım sürətində mühüm rol oynayır. Bunu klassik siyasi iqtisadın nümayəndəsi David Rikardo vaxtı ilə əsaslandırmışdır.

D.Rikardonun nəzəriyyəsinə görə ən kasıblar da daxil olmaqla bütün dövlətlər insan, sənaye, təbii, maliyyə resurslarına malikdir. Əhali bu resursları daxili bazarda istehlak məqsədilə məhsul və ya xidmətlərin buraxılışı və ya onları başqa tədarükçülərlə rəqabət gözləyən beynəlxalq bazara çıxış üçün istifadə edə bilər.

Rikardonun nəzəriyyəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, dövlətin inkişafı, onun çiçəklənməsi «müqayisəli üstünlüyə» malik məhsul və ya xidmətlərin istehsalına səylərin cəmləşməsi üçün onların öz resurslarından necə istifadə etməsindən asılıdır. Məhsulların, xidmətlərin, eləcə də istehsalat amillərinin maneəsiz axınını təmin edən ticarətin sərbəstləşməsi üzrə tədbirlər onların yüksək keyfiyyətli, ən yaxşı konstruksiyalı və ən yaxşı qiymətli məhsulun buraxılışından olan gəlirlərini artırır. Belə ki, Dünya Ticarət Təşkilatının nəzərdən keçirilən əsas prinsipi məqsəduyğundur.

Beynəlxalq ticarətin sərbəstləşməsinə alternativ olan variant, idxaldan müdafiə və ya subsidiyaların göstərilməsi ona gətirib çıxarır ki, səmərəsiz və nəhəng şirkətlər istehlakçıyı köhnə və cazibəsiz məmulatla daha çox maarifləndirir. Bu isə sonda zavodların bağlanmasına, fəhlələr isə proteksionizmə və subsidiyalara baxmayaraq öz iş yerlərini itirir. Belə ki, hökumətlər eyni siyasəti öz xarici ticarətində də həyata keçirməyə çalışarsa, bazarın sıxışdırılması baş verər, dünyanın iqtisadi fəaliyyəti isə ixtisara düşər. Dünya Ticarət Təşkilatının məqsədlərindən biri elə ondan ibarətdir ki, proteksionizmə doğru belə perspektivsiz fəaliyyətin qarşısı alınsın.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Ticarət Təşkilatı GATT-ın varisi hesab edilir. DTT-nin məqsəd və prinsiplərindən danışarkən, onun GATT-la olan oxşar və fərqli cəhətlərini də nəzərdən keçirmək lazımdır. GATT beynəlxalq ticarətin aparılması qaydalarını təsis edən beynəlxalq razılışma və ya sənəddir. Dünya Ticarət Təşkilatı isə bu razılaşmanın müdafiəsi üçün sonralar yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Baş Sazişin mövzusunun qanunla müqayisə etmək olar, Dünya Ticarət Təşkilatı isə məhkəməyə və parlamentə oxşardır.

DTT-nin nizamnaməsinin yaradılması haqda danışıqların gedişatı 1940-cı illərin ikinci yarısında özünün tez həllini tapmadı. Belə ki, dünya ticarətinin sərbəstləşməsindəki zərurilik meydana gəlməmişdi. Səbəbdən danışıqların bir sıra iştirakçıları nizamnamənin təsdiqinə qədər müvəqqəti əsasda Dünya Ticarət Təşkilatının nizamnaməsinin IV hissəsində müəyyənləşdirilmiş qaydalara riayət etmək öhdəliyini öz üzərlərinə götürdülər. Mövcud nizamnamə ticarətin aparılmasını müəyyənləşdirdi. Bu sənəd Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş kimi qeydə alınmışdı. Saziş məsələlərinin müzakirəsi, ticarət danışıqlarının təşkili məqsədilə rəsmi şəxslərin görüşü üçün bir təsisat yaradılmışdır. Bu isə yarıməsr fəaliyyət göstərmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsi qurtaran kimi, GATT-ın razılaşması bağlanan zaman beynəlxalq ticarətdə məhsullarla ticarət üstünlük təşkil edirdi. Həmin dövrdən - nəqliyyat, turizm, bank, sığorta, telekommunikasiya ilə get-gedə daha çox əhəmiyyətli olurdu. Bundan əlavə İntellektual mülkiyyətin - kəşflərin, ticarət nişanlarının, sənaye modellərinin, inteqral mikrosxemlərin əhəmiyyəti artır. GATT isə həmişə ticarət qaydalarını məhsullarla müəyyən edirdi. Razılaşma sona qədər işlənmiş və Dünya Ticarət Təşkilatı haqda sazişə qoşulmuşdur. Belə ki, GATT-dan fərqli olaraq Dünya Ticarət Təşkilatı göstərilənlərin hamısını əhatə edir məhsullarla ticarəti, xidmətlərlə ticarəti, həmçinin intellektual mülkiyyətlə ticarəti DTT həyata keçirir.

Hal-hazırda Dünya Ticarət Təşkilatı vahid təşkilat, vahid qaydalar toplusu, mübahisələrin həllinin vahid sistemini özündə birləşdirir.

Dünya Ticarət Təşkilatının GATT-dan əsas fərqli cəhəti bunlardır:

1.GATT müvəqqəti və keçid razılışma kimi qəbul olunurdu. Belə ki, müqavilə tərəfləri tərəfindən radifikasiya olunmuşdur. Belə ki, razılaşmada təşkilatın yaradılması haqda fikir yox idi. Dünya Ticarət Təşkilatı və onun sazişləri isə daimi əsasda fəaliyyət göstərir. Dünya Ticarət Təşkilatı üzrə saziş iştirakçıları tərəfindən ratifikasiya olunur. Belə ki, hüquqi şəxs statusu olan beynəlxalq təşkilat hesab edilir.

2.Dünya Ticarət Təşkilatının üzv-dövlətləri var. GATT-da isə yalnız müqavilə tərəfləri haqda danışıılır. GATT rəsmi olaraq, yalnız hüquqi sənəddir.

3.GATT məhsullarla ticarətlə məşğuldur. Dünya Ticarət Təşkilatı məhsullarla, xidmətlərlə, intellektual mülkiyyətlə bağlı ticarəti də əhatə edir.

4.Dünya Ticarət Təşkilatında əlaqələrin tənzimlənməsi sistemi köhnə GATT sisteminə nisbətən xeyli genişdir. Belə ki, operativdir, demək olar ki, avtomatik fəaliyyət göstərir, onun tətbiqi bloka salına bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Ticarət Təşkilatı Dünya Ticarət Təşkilatı iştirakçılarının hökumətləri tərəfindən idarə olunur. Belə ki, vacib qərarlar üzv-dövlətlər tərəfindən qəbul edilir. Bu cür qərarlar iki ildə bir dəfədən az olmayaraq görüşən nazirlər tərəfindən imzalanır. Bundan başqa Cenevrədə görüşən rəsmi nümayəndələr tərəfindən imzalanır. Bu təşkilatda qərarlar razılıq əsasında qəbul edilir.

Qərarların qəbulu və nümayəndəlik üzrə prinsipləri Dünya Ticarət Təşkilatından fərqli olan beynəlxalq təşkilata Avropa Birliyini nümunə göstərmək olar. Avropa Birliyinin Nazirlər Şurasında səsler ölkələrin iqtisadi çəkisinə, əhalinin sayına və digər meyarlara müvafiq olaraq müəyyən edilir. Məsələn, 16 ölkəyə düşən 88 səsdən Almaniya, Fransa, İngiltərə hərəsi 10, Lüksemburq 2, İspaniya 7 səsə, Belçika, Yunanıstan, Portuqaliya, Niderland hərəsi 6 səsə malikdir. Burada tam yekdillik lazımdır, antidempinq prosedurlar, ticarət qərarlarının təsdiqinə isə peşəkarların əksəriyyəti ilə 63 səs tələb olunur. Bəzi qərarlar Avropa Parlamenti tərəfindən təsdiq olunmalı, digərləri isə bütövlükdə AB-nin icraedici orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmişdir.

Belə ki, Dünya Ticarət Təşkilatında yalnız konsensus deyil, səsvermə ilə də bir sıra qərarlar qəbul olunur. Dünya Ticarət Təşkilatı GATT-ın qərarlarının konsensusla qəbul edilməsi ənənəsini davam edir. Dünya Ticarət Təşkilatının üzvlərində belə bir inam yaradır ki, onların bəzən bütövlükdə beynəlxalq ticarət sisteminə kömək məqsədi ilə konsensusa getməlidirlər. Bütövlükdə razılığa nail olmaq mümkün olmadıqda Dünya Ticarət Təşkilatının sazişində səsvermə

nəzərdə tutulur. Belə ki, hər dövlət bir səsə malikdir. Qərarların səsvermə yolu ilə qəbul edilməsi bu hallarda həyata keçirilir:

1. Müxtəlif ticarət sazişlərindən birinin üzvləri $\frac{3}{4}$ səs çoxluğu ilə qəbul olunur;

2. $\frac{3}{4}$ hissə səs çoxluğu ilə Nazirlər Konfransı hər hansı sazişin konkret iştirakçısını götürdüyü öhdəlikdən azad oluna bilər;

3. Sazişdə düzəlişlərin aparılması haqqında qərar ya təşkilatın bütün üzvlərinin bəyənməsi yolu ilə, ya da düzəlişlər aparılan müddəanın xarakterindən asılı olaraq $\frac{2}{3}$ hissə səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Bu cür düzəlişlər yalnız Dünya Ticarət Təşkilatının qəbul edən üzvləri üçün qüvvəyə minmiş hesab edilir;

4. Təzə üzvlərin qəbul edilməsi haqqında qərar $\frac{2}{3}$ hissə səs çoxluğu ilə qəbul olunur və s.

Dünya Ticarət Təşkilatının idarəetmə strukturunda ən ali hakimiyyət Nazirlər Konfransıdır. Nazirlər Konfransı bu iki ildə bir dəfədən gec olmayaraq baş tutur. Nazirlər Konfransı istənilən məsələlər üzrə qərarlar qəbul etmək hüququ vardır.

Dünya Ticarət Təşkilatını təsis edən sazişə müvafiq olaraq Baş Şuraya təşkilatın bütün üzvləri aiddir. Nazirlər Konfransı adından vaxtaşırı olaraq yerinə yetirilən işdən əlavə Baş Şura həmçinin 2 xüsusi formada fəaliyyət göstərir. Mövcud mübahisələrin nizama salınması qaydalarının tətbiqinə nəzarət edən Mübahisələrin Həlli Orqanı Dünya Ticarət Təşkilatının ayrı-ayrı üzvlərinin ticarət siyasətinin davamlı sürətdə xülasəsini hazırlamaq. Hər üç təşkilat Nazirlər Konfransına hesabat verməli və öz fəaliyyətləri haqqında məruzələri olmalıdır.

Dünya Ticarət Təşkilatının idarəetmə strukturunda III səviyyəni digər 3 şura formalaşdırır. Belə ki, Baş Şura səlahiyyətləri özündən sonra bu orqanlara yönəldir:

1) Məhsul ticarəti Şurası;

2) Xidmətlərlə ticarət Şurası;

3) İntellektual sahibkarlığın ticarət istiqamətləri Şurası.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şuralar ticarətin müvafiq sahələri ilə əlaqədar olan sazişlərin həyata keçməsinə görə savabdehdir. Onların həmçinin tabeliklərində olan idarələr vardır.

Bundan əlavə Baş Şuraya bir neçə komitə aiddir. Dünya Ticarət Təşkilatının bütün üzvləri komitələrin hər birində təmsil edilirlər. Belə ki, ticarət, ətraf mühit məsələləri, regionlar üzrə ticarət sazişləri, tədiyyə balansları, inzibati məsələləri həyata keçirirlər. Qeyd etmək vacibdir ki, Baş Şuraya bir neçə işçi qrup və komitələr aiddir.

Dünya Ticarət Təşkilatının IV səviyyəni mal ticarəti Şurasına tabe olan 12 ixtisaslaşdırılmış komitə təşkil edir. Bu komitələrdə də Dünya Ticarət Təşkilatının üzvləri təmsil olunurlar.

Dünya qaydalarına uyğun olaraq bütün üzvlər Dünya Ticarət Təşkilatında danışıqlar nəticəsində qəbul edilirlər. Bundan əlavə üzvlük onların hüquq və vəzifələrinin tarazlığı deməkdir. Digər dövlətlərin verdiyi bütün imtiyazları, həmçinin ticarət qaydalarına riayət olunmasına zəmanətləri əldə etməklə yanaşı, həm də öz bazarlarını inkişaf etdirmək və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qaydalarına riayət etmək üzrə öhdəliklər yerinə yetirirlər.

Dünya Ticarət Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin əksəriyyəti qəbul ilə bağlı danışıqları GATT-ın köhnə sistemi daxilində aparırdılar. Dövlətlərin əksəriyyəti 1994-cü ilin aprel ayında Mərakeşdə Uruqvay raundunun sazişlərini imzalayaraq, avtomatik surətdə 1 yanvar 1995-ci ildən təşkilatın təsis olunduğu gündən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvləri oldular. Müəyyən ölkələr GATT-a bir az gec, lakin Dünya Ticarət Təşkilatı təsis oluna qədər, qoşulmuşdular, onlar da həmçinin avtomatik olaraq təşkilatın üzvü hesab edildilər.

Bir müddətdən sonra Dünya Ticarət Təşkilatına təzə dövlətlər qoşuldular, qəbul üzrə danışıqlar aparın dövlətlərin sayı çoxaldı. Belə ki, onların əksəri

Dünya Ticarət Təşkilatında müşahidəçi statusunda malik idilər. Hal-hazırda Ümumdünya Ticarət Təşkilatının 152 üzvü var. 38 dövlət müşahidəçi qismində təşkilatda təmsil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Ticarət Təşkilatına üzv-dövlətlərin hökumət nümayəndələri tərəfindən təmin olunur. Belə ki, məhsul və xidmətlərin istehsalı üzrə gündəlik fəaliyyət, onlarla ticarət əsasrol oynayır. Bundan əlavə hökumətlər ticarət siyasətinin və danışıqlar mövqeyinin formalaşdırılması zamanı özəl şirkətlərin, biznes təşkilatlarının, fermerlərin, istehlakçıların və digər maraqlı qrupların rəylərini nəzərə alırlar. Belə ki, dövlətlərin əksəriyyəti Ümumdünya Ticarət Təşkilatı yanında xüsusi səfirin rəhbərliyi altında diplomatik nümayəndəyə malik olur. Rəsmi şəxslər Dünya Ticarət Təşkilatının qərarlarında keçirilən şuraların və komitələrin iclaslarında iştirak edir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatında DTT-də ən böyük qrup Avropa Birliyidir. İqtisadi inteqrasiyanın tarixən üç forması işlənib hazırlanmışdır: 1) azad ticarət zonası; 2) gömrük birliyi; 3) ümumi bazar. Avropa Birliyi sonuncu formaya aid edilir və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Ölkələr arasında ticarətdə tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətləri aradan götürülüb;

2. Digər dövlətlərlə münasibətlərdə ümumi tarif və qeyri-tarif müdafiə sistemi vardır;

3. Ümumi bazar daxilində istənilən iqtisadi faktorların hərəkətinə qoyulan bütün qadağaların aradan qaldırılması məsələləri nəzərdən keçirilir.

Avropa Birliyinə daxil olan 27 ölkə ilə bərabər Avropa İqtisadi Birliyi də Dünya Ticarət Təşkilatının üzvüdür. Avropa Birliyi Dünya Ticarət Təşkilatının bütün iclaslarında öz üzvlərinin vahid razılaşdırılmış mövqeyini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənub-Şərqi Asiyanın ölkələri Assosiasiyasının üzvləri (ASEAN) az inteqrasiya olunmuşdur. Belə ki, bəzi hallarda ümumi ticarət maraqlarına malik ASEAN dövlətləri öz mövqelərini razılıqla həll edirlər.

Bəzən ən çətin məsələlərin həlli üçün iqtisadi cəhətdən ən iri, dördlük adlanan Dünya Ticarət Təşkilatının üzvlərinin qrupu tərəfindən ümumi mövqeyin hazırlanması böyük rol oynayır. Buraya Kanada, AB, ABŞ və Yaponiya aiddir.

Ümumdünya Ticarət sisteminin idarəetmə strukturunda onun Katibliyi mühüm yer tutur. Dünya Ticarət Təşkilatının Katibilyi Cenevrədə yerləşir. Orada 500-dən çox insan çalışır.

Dünya Ticarət Təşkilatının 2015-ci il üzrə büdcəsi təqribən 200 milyon İsveçrə frankı müəyyənləşdirilib. Üzvlük haqqı üzvlərin dünya ticarətindəki paylarına görə müəyyən edilir. Dünya Ticarət Təşkilatının büdcəsinin bir hissəsi Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin maliyyələşməsinə sərf edilir.

Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyətinin digər istiqamətləri də mövcuddur. Təşkilatın əsas fəaliyyət sferası mübahisələrin həlli qaydaları daxil olmaqla, çoxtərəfli ticarət qaydalarının yerinə yetirilməsinin təminatıdır.

Dünya Ticarət Təşkilatı əsasən bu istiqamətlərdə fəaliyyət göstərirlər:

- 1) İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə kömək etmək;
- 2) İxracın inkişafına xüsusiləşdirilmiş köməklik göstərmək;
- 3) Dünyəvi iqtisadi siyasətin formalaşmasında iştirak;
- 4) Milli ticarət siyasəti üzərində müşahidə.

Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvlərinin 3/4-dən çoxu inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin rolu təşkilatın üzvlük tərkibinin genişlənməsi mühüm rol oynayır. Belə ki, həmin ölkələrin spesifik problemlərinə və tələbatlarına təşkilatda xüsusi yer verilir. Başqa beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyətdə və müstəqil hərəkət edərək Dünya Ticarət Təşkilatının Katibliyi həmin problemlərin həlli üçün bu sahələrdə işlərini həyata keçirirlər.

- 1) iqtisadçılardan ibarət tədqiqat qrupu təşkil edirlər;
- 2) baxımlı olaraq müxtəlif seminarlar təşkil edilir;

3)Dünya Ticarət Təşkilatının vəzifələrinin yerinə yetirilməsi, qəbul haqda danışıqların aparılması sahəsində hökumətlərə və onların səlahiyyətli şəxslərinə elmi-praktiki köməkliklər edilir;

4)beynəlxalq danışıqlarda İEOÖ-rin hökumətlərinin fəal iştirakına yardım edir və s.

Hal-hazırda Dünya Ticarət Təşkilatının tərkibində fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi 1965-ci ildə məhz inkişaf etməkdə olan ölkələrin xahişilə GATT-ın tərkibində fəaliyyətə başlamışdır. Mərkəzin yaradılmasında məqsəd İEOÖ-rin ixracatlarının inkişafına kömək olmuşdur. Hazırda onun işinə UNİCTAD(BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı) vasitəsilə BMT və Dünya Ticarət Təşkilatı birlikdə nəzarət edir.

Bu mərkəz öz işini İEOÖ-rin ixracının inkişafı proqramının formalaşmasında və həyata keçirilməsində onlara köməyindən istifadə edir. Bu ölkələri lazımi informasiya ilə təmin edir, ixrac bazarları və marketinq texnologiyaları üzrə məsləhətlər verir. İxracın və marketinqin inkişafı ilə məşğul olan xidmətlərin yaradılmasında yaxından iştirak edir.

Belə ki, Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyət istiqamətlərindən biri də milli ticarət siyasətinin nəzərə alınmasıdır. Dünya Ticarət Təşkilatının bu işinin mərkəzi elementi ticarət siyasətinin nəticəsidir. Təşkilatın bu sahədə qarşıya qoyduğu məqsədlər vaxtaşırı yoxlamaq mexanizmindən istifadə etməklə bunları əldə etmək olar:

1)görülmüş tədbirlərin və ticarət siyasətinin şəffaflığını və başa düşülməsini təmin etmək vacbdir;

2)ticarət məsəlləri üzrə ictimal və hökumətlərarası danışıqların keyfiyyətinin qaldırılmasına fikir vermək lazımdır;

3)dünya ticarət sistemində milli ticarət siyasətinin göstərdiyi təsirin beynəlxalq qiymətləndirilməsini müəyyənləşdirmək.

Belə ki, milli ticarət siyasətlərinin hesabatlarının nəzərdən keçirilməsi müntəzəm olaraq aparılır. Beynəlxalq ticarətin 4 iri iştirakçısı AB, ABŞ,

Yaponiya və Kanadanın ticarət siyasətləri iki ildə bir dəfə nəzərdən keçirilir. 20 ölkə də vardır ki, dünya ticarətindəki paylarına görə bu dörd ölkəni müşayət edirlər. Onların ticarət siyasətləri dörd ildə bir dəfə, yerdə qalanlarınkı isə hər altı ildə bir dəfə müzakirə prosedurasını keçir. Belə ki, az inkişaf etmiş ölkələr üçün onların ticarət siyasəti icmallarının müzakirəsi qaydalarını nadir hallarda keçirmək qarşıya qoyulur.

Hesabatların müzakirəsi Ticarət Siyasətinin İcmalı Təşkilatı tərəfindən aparılır. Bu təşkilat Baş Şuranın yaradıldığı səviyyədə təsis olunmuşdur. Təşkilata 2 sənəd təqdim olunur: 1)ticarət siyasətinin əsas müddəaları verilən hökumətin rəsmi ərizəsi; 2) Dünya Ticarət Təşkilatının xüsusi Katibliyilə hazırlanan ətraflı məruzə. Hər iki sənəd, eləcə də ticarət siyasəti icmalının müzakirəsi protokolları iclas qurtardıqdan sonra çap olunur.

Göstərilənlərə əlavə olaraq, Dünya Ticarət Təşkilatının digər sazişlərindən əksəriyyəti üzv-dövlət hökumətlərinin Dünya Ticarət Təşkilatının Katibliyini yeni və ya dəyişdirilmiş ticarət tədbirləri haqda məlumatlandırmaq öhdəliklərindən ibarətdir.

1.2. MDB ölkələrinin DTT ilə əməkdaşlığının müasir vəziyyəti və təşkilata üzvlük problemləri

Respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin böyük hissəsi bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrlə, xüsusilədə MDB ölkələrinin payına düşür. Müstəqil Dövlətlər Birliyi respublikaları ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsində əsasən qeyri-neft məhsulları üzrə tərəfdaşdırlar. 2014-cü ildə Azərbaycandan MDB ölkələrinə 1614,3 milyon dollarlıq məhsul ixrac edilmişdir. MDB-dən idxal isə 1500,6 milyon dollar təşkil etmişdir. MDB üzvü olan Rusiya ölkəmizin ən strateji ticarət tərəfdaşdır. Onun payı 37% təşkil edir.

Hal-hazırda MDB respublikalarının Rusiya, Gürcüstan, Qırğızıstan, Ermənistan, Qazaxstan, Ukrayna, Moldova Dünya Ticarət Təşkilatının üzvüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin, xüsusilə də MDB respublikalarının Dünya Ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığının və təşkilata üzvlük məsələlərinin öyrənilməsi Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MDB ölkələrinin DTT-yə üzv olmaları Azərbaycanın həmin ölkələrlə ticarət əlaqələrinə təsir edə bilər. Hətta bəzi iqtisadçılar Rusiyanın DTT-yə bizim ölkəmizdən əvvəl qəbul olmasından Azərbaycanın zərər çəkəcəyini göstərirlər. Respublikamızın kənd təsərrüfatı məhsulları əsasən qonşu ölkəyə ixrac olunur. Rusiyanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzvü olduqdan sonra Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarına standartlar tətbiq edəcəyi, ixrac şərtlərinin çətinləşəcəyi gözlənilir.

Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələr dünyanın böyük bir hissəsini əhatə etməklə dünya ticarətində mühüm rol oynayır. Həmin ölkələrin xarici ticarət əlaqələrində ciddi artımlar özünü göstərir. Belə ki, 2014-cü ildə dünya üzrə ixrac 26 % artmışdırsa, Müstəqil Dövlətlər Birliyi respublikaları üzrə belə artım 38 % olmuşdur.

Hal-hazırda Dünya Ticarət Təşkilatına keçid iqtisadiyyatlı ölkələrlə müxtəlif formalarda əməkdaşlıq edir. Həmin ölkələrin təşkilata üzvlüyə hazırlanması ilə bağlı bir sıra işlər həyata keçirir. Belə ki, hazırda Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlərinin 3/4-dən çoxu inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. Bundan əlavə çoxlu sayda keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təşkilata üzvlüyü gündəlikdədir. Perspektivdə bu tip ölkələr Dünya Ticarət Təşkilatında həlledici mövqeyə malik ola bilərlər. Bu baxımdan təşkilatda həmin ölkələrin spesifik problemlərinə və tələbatlarına xüsusi diqqət yetirilir. Dünya Ticarət Təşkilatı Katibliyi digər beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərməklə iqtisadçılardan ibarət qruplar təşkil edir, müxtəlif seminarlar keçirirlər. Dünya Ticarət Təşkilatında qəbul haqda danışıqların aparılmasında hökumətlərə və onların məsul şəxslərinə praktiki-texniki köməklik göstərir, beynəlxalq danışıqlarda onların səmərəli iştirakını təmin edir.

Dünya Ticarət Təşkilatının hər il nəşr olunan hesabatlarında, dünya ticarətinin statistik məcmuələrində Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinin xarici ticarət əlaqələri, inteqrasiya prosesləri, statistik göstəriciləri izah edilir. Müstəqil Dövlətlər Birliyi respublikalarının əsas regionlarının ixracat və idxalatı üzrə Dünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən cədvəl hazırlanmışdır. Bu cədvəl müəyyən mənada 2011-2013-cü illərdə MDB respublikalarının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesini də əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın dünya iqtisadiyyatına və DTT-yə inteqrasiyası 1990-cı illərin əvvəlinə təsadüf edir. Belə ki, GATT 1948-ci ildən dünya ticarət sistemində əsas tənzimləyici rolunu oynasa da, keçmiş Sovetlər İttifaqı Baş Sazişə qoşulmamışdır. 1986-cı ildə burada müşahidəçi statusu qazansa da, bir neçə il sonra dağılmışdır. Keçmiş Sovetlər İttifaqı dünya ticarət sistemindən uzun illər təcrid edilmişdir. Belə ki, 1990-cı illərin əvvəlindən başlayaraq Rusiyanın dünya ticarətində 42 % paya malik olan Qərbi Avropa ilə, Şimali Amerika (18 %) ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməsi gündəmə gəlmişdir. Bu əlaqələrin DTT çərçivəsində səmərəli şəkildə inkişaf edəcəyi

gözlənilir. 2014-cü ildə Rusiyanın dünya əmtəə ixracında payı 2,1% təşkil edib. Belə ki, Almaniyanın və ABŞ-ın hər birinin belə payı 11% olub. Fransa, Niderland, İtaliya kimi ölkələrin isə hər birinin payı Rusiyadan 2 dəfə çox – 4%-ə qədər olub.

CƏDVƏL 2.9.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinin 2011-2013-cü illərdə regionlar üzrə ixrac-idxal göstəriciləri (milyon ABŞ)

İXRAC									
	Avropa Birliyi (27 ölkə)			Mərkəzi və Şərqi Avropa			Türkiyə		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
MDB	33345	38599	50636	5257	5615	6973	1916	2274	2937
Azərbaycan	302	473	812	59	54	72	225	227	308
Belarus	1228	1410	1691	371	339	500	20	21	21
Qazaxıstan	1406	1517	2039	161	179	208	120	159	233
Qırğızıstan	54	85	106	6	5	8	17	24	40
Gürcüstan	241	270	357	112	93	130	144	105	154
Moldova	337	375	572	225	215	272	28	39	47
Rusiya	24522	28364	36898	2345	2669	3135	924	1268	1463
Tacikistan	32	30	49	9	6	34	16	14	29
Türkmənistan	227	308	364	20	11	13	105	118	169
Ukrayna	4356	5133	6976	1883	1949	2531	289	310	437
Özbəkistan	475	417	437	57	79	46	90	93	138
Ermənistan	176	221	338	17	18	24	0	0	0
	ABŞ			Yaponiya			Çin		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
MDB	3838	3836	3696	959	1267	2196	3452	5119	9209
Azərbaycan	66	72	124	65	30	72	11	94	209
Belarus	35	19	85	3	8	15	9	17	32
Qazaxıstan	163	606	168	73	92	99	328	600	1572
Qırğızıstan	28	37	39	1	1	6	76	145	249
Gürcüstan	106	109	134	6	6	15	4	8	21
Moldova	36	31	25	5	0	1	2	2	7

Rusiya	2726	2398	2450	717	945	165	2710	3520	6032
Tacikistan	29	35	56	0	1	0	5	7	22
Türkmənistan	248	48	39	36	5	26	31	87	79
Ukrayna	205	255	236	38	59	147	247	527	929
Özbəkistan	146	135	258	18	17	44	51	104	147
Ermənistan	50	111	102	0	1	4	2	2	5
İDXAL									
	Avropa Birliyi (27 ölkə)			Mərkəzi və Şərqi Avropa			Türkiyə		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
MDB	43438	48066	60583	16721	18299	20053	4630	5500	7713
Azərbaycan	1052	1075	1204	113	347	242	78	63	121
Belarus	616	817	1212	353	410	633	11	21	29
Qazaxıstan	2651	3403	3935	395	544	599	90	202	266
Qırğızıstan	104	18	17	10	9	12	6	16	11
Gürcüstan	212	200	307	10	17	36	127	138	272
Moldova	206	249	365	53	63	100	3	5	10
Rusiya	34606	37317	48633	13628	14507	15177	3436	3863	5420
Tacikistan	55	64	99	85	161	173	14	41	57
Türkmənistan	146	163	251	65	105	101	72	99	124
Ukrayna	3167	3843	3816	1853	2037	2889	758	978	1304
Özbəkistan	568	762	568	153	97	77	36	75	98
Ermənistan	72	151	176	3	1	13	0	0	0
	ABŞ			Yaponiya			Çin		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
MDB	8065	8368	10387	4187	3623	4637	9642	10637	13135
Azərbaycan	26	37	13	4	1	3	4	1	35
Belarus	119	137	237	14	5	8	35	64	97
Qazaxıstan	365	348	409	105	99	155	961	1355	1720
Qırğızıstan	4	5	12	1	10	17	42	56	69
Gürcüstan	36	19	60	11	5	3	3	4	8
Moldova	77	42	46	0	0	1	13	4	8
Rusiya	6536	7145	9085	3858	3276	4237	7959	8407	9728

Tacikistan	5	1	8	0	2	7	5	6	18
Türkmənistan	51	63	81	1	1	2	1	1	4
Ukrayna	766	457	312	141	147	111	610	706	1246
Özbəkistan	58	81	89	53	74	92	8	27	200
Ermənistan	36	32	35	1	3	2	1	7	2

Alimlər Rusiyanın dünya mal ticarətindəki mövqeyini beynəlxalq əmək bölgüsündəki zəif iştirakı ilə bağlayırlar. Belə ki, Rusiya dünya hərbi silah və texnika ticarətində mühüm mövqeyə malik ölkədir. Stokholm sülh və tərki silah İnstitutunun məlumatına görə 2015-ci ildə Rusiyanın dünya üzrə silah və hərbi texnika ixracındakı payı 35%-ə yaxınlaşıb və o bütün dünya istehlakçılarının 18%-nə xidmət göstərib. Bundan əlavə Rusiya energetika avadanlığı və xaricdə energetika qurğularının tikintisi bazarında mühüm rol oynayır. 2011-ci il üzrə qiymətlərə görə AES-in tikintisi üçün avadanlıqların və xidmətlərin dünya bazarında Rusiyanın payı 13% - «General Elektrik»in payı qədər olmuşdur. Lakin bu ölkənin mülki hazır əmtəələr və yüksək texnoloji məmulatlar bazarındakı mövqeyi aşağıdır. Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin dünya üzrə ixracının ümumi həcmində Rusiyanın payı 0,4-0,5 %-i təşkil edir.

Belə ki, Rusiya özünün uzun illər ixtisaslaşmış sahələrinin keyfiyyətli məhsulları ilə də Qərbi Avropa bazarına çıxmaqda ciddi maneələrlə üzləşir. Rusiyanın qənnadı məmulatları istehsalı ilə məşğul olan məşhur «Krasniy Oktyabr» ASC-nin Eksport Qrupunun rəhbəri göstərir ki, «Öz vaxtında bizim ənənəvi alman bazarına çıxmağa cəhdlərimiz olmuşdu. Biz «Piaston» alman qənnadı kompaniyası ilə müqavilə bağlamışdıq ki, biz rus bazarında onların mallarını irəli çəkəcəyik, onlar isə bizim malları alman bazarında irəli çəkəcəklər. Biz onlara belə dedik: Biz öz firma şəbəkəmizdən istifadə edərək, sizin malları burada satacağıq, bizim mövqeyimiz güclüdür. Siz isə «Aldi»dən istifadə etgəməklə, Almaniyada bizim mallarımızı satarsınız. «Aldi» ən iri alman ərzaq şəbəkəsidir.

Biz faktiki olaraq, əl-ələ vurduq. Lakin «Pioston»un baş direktorunun «Krasniy Oktyabr»ın məhsullarının Almaniyaya tədarük etməsi haqda müqavilə bağladığını bildikdə holdinqin prezidenti onu həmin an işdən azad etdi.

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, bizi Qərb bazarında görmək istəmərlər. Qərb bazarı kifayət qədər dolmuşdur. O, Nestle, Ketberi, Mars kimi nəhəng iri dünya kompaniyaları tərəfindən bölüşdürülmüşdür. Ugurlu ölkələrdə onsuz da kifayət qədər istehlak var, tələb isə artmır. Ona görə də qənnadı bazarı iştirakçıları öz meydanlarında yeni oyunçuların yaranmasına heç maraqlı deyillər.

Belə ki, Rusiya alimləri göstərirlər ki, ölkənin Dünya Ticarət Təşkilatına qəbulu Rusiya əmtəələrinin Qərbi Avropa və digər bazarlara çıxışına imkan yaradacaq. Bu işlərin həyata keçirilməsi ixracın strukturunda səmərəli dəyişikliklərə səbəb olacaq və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya əlaqələri genişlənəcək. Rus alimləri hələ vaxtı ilə Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmağın sürətləndirilməsini tələb edirlər. Cenevrədə Rusiyanın Dünya Ticarət Təşkilatına daxil olması ilə bağlı aparılan danışıqlardan sonra bu ölkənin Federasiya Şurasının sədri Sergey Mironov göstərmişdir ki, «Rusiya Dünya Ticarət Təşkilatına nəyin bahasına olursa-olsun girməyə çalışmamalı, bu təşkilata girmək üçün tələsməməlidir». Bu cür yanaşma Dünya Ticarət Təşkilatına qəbuldan sonra Rusiya iqtisadiyyatında müəyyən problemin yaranma ehtimalı ilə əlaqələndirilmişdir.

Daha sonra Rusiya Federasiyası Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul edilmişdir. MDB-nin başqa dövlətləri hesab edirlər ki, əgər bütün mübahisəli məsələlər həllini tapsa, onda gələcəkdə üzvolma reallaşa bilər.

Belə bir faktı göstərmək vacibdir ki, Rusiyanın DTT-yə üzv olması ilə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri ət idxalı ilə bağlı idi. Bklə ki, Rusiya Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olduqdan sonra ət idxalına qoyulan kvotanı götürməlidir. Belə ki, Rusiya isə bu kvotanı 2010-cu ilə qədər saxlamaq niyyətində olduğunu bildirmişdi. Belə ki, «Rusiyanın kənd təsərrüfatı məhsulları -2005» konfransında ət idxalına qoyulmuş kvotanın 2009-cu ilə

qədər saxlanılmasını istəmişdir. Rusiya hökuməti ölkəyə ət məhsulları gətirilməsinin azadılmasını 2015-ci ilə qədərki dövrdə kənd təsərrüfatının inkişafı strategiyasının əsas şərtlərindən biri olduğunu göstərir. Ət məhsullarına qoyulan kvota yerli istehsalçılar üçün əlverişli rejimin yaradılması məqsədini daşıyır. Bütün bunlar isə 2015-ci ilə qədər ət istehsalını 2 dəfə artırmaq imkanı verəcək. Belə ki, 2014-cü ildə Rusiya bütövlükdə 20,8 milyard dollarlıq ərzaq məhsulları idxal etmiş və bu əvvəlki ilə nisbətən 26 % çox olmuşdur.

Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul üçün ölkələr qarşısında mühüm tələblər durur:

1)ölkə inhisarlarının qiymətkoyma prosesində dövlətin iştirakının, nəzarətin, səmərəli mexanizminin mövcudluğu;

2)ölkə inhisarlarında, onların tarif siyasətində və maliyyə axınlarında şəffaflığın olması;

3)ölkə enerjidaşıyıcılarının və metalların ixracına nəzarətin səmərəsinin artırılması;

4)ölkədə xarici ticarət qiymətlərində dövlətin nəzarətini təmin etməklə ixrac qiymətlərinin ucuzlaşdırılması əleyhinə fəaliyyət mexanizminin hazırlanması və s.

Göstərilənlərlə yanaşı artıq ölkələr Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul olduğu ilk gündən əməl etməli olacağı əsas şərtlər müəyyən edilmişdir:

1)məhsullar üzrə idxal gömrük rüsumlarının azaldılması və ya onların tamamilə aradan qaldırılması;

2)ölkənin xidmətlər bazarındakı xarici firmaların dövlət alışları üzrə keçirilən müsabiqələrdə iştirakına şərait yaratmaq;

3)ölkədə dövlətin kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına maliyyə dəstəyindən imtina etməsi;

4)kənd təsərrüfatının dotasiyalaşdırılmasının Dünya Ticarət Təşkilatının normalarına uyğunlaşdırılması;

5)başqa-başqa sahələrin subsidiyalaşdırılmasının ixtisarının tətbiqi;

6) ölkədə ixrac rüsumlarından yavaş-yavaş imtina edilməsi;

7) ölkənin ticarətdə texniki maneələr olan qayda və normaların sadələşdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ilin oktyabr ayında Astanada MDB respublikaları olan Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Tacikistanın iştirakı ilə Avro Asiya İqtisadi Cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu cəmiyyət üzvlərindən Qırğızıstan artıq Dünya Ticarət Təşkilatının üzvüdür. Rusiya, Qazaxıstan, Belarusiya və Tacikistan öz aralarında razılığa gəlmişlər ki, DTT-yə üzv olma prosesini - danışıqlar mərhələlərini birlikdə keçsinlər.

Respublikamızın qonşuları Gürcüstan 14 iyun 2000-ci ildə, Ermənistan isə 5 fevral 2003-cü ildə Dünya Ticarət Təşkilatının üzvüdür. Müstəqil Dövlətlər Birliyi arasında Qırğızıstanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olması diqqəti cəlb edir. Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, Qırğızıstanın təşkilata üzv olma ilə bağlı danışıqlar prosesi cəmi 2 il olub. Belə ki, bu ən qısa dövr hesab edilir. Azərbaycanın üzvlüklə bağlı müraciətindən 20 ilə yaxın vaxt keçib, lakin bir neçə il də bundan sonra vaxt lazımdır ki, danışıqlar prosesi sona çatsın. Qırğızıstan hökuməti 1996-cı ildə üzvlüklə bağlı müraciət edib və 1998-ci ilin oktyabr ayında qəbul haqda yekun protokol imzalayıb.

Belə ki, Qırğızıstanın qısa müddətdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv ola bilməsi heç də ölkənin iqtisadi inkişafına səbəb olmamışdır. Əksinə, ölkədə ciddi maliyyə böhranı yaranmışdır. Bu isə ölkə hökumətinin Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul zamanı ağır şərtlərlə razılışması ilə bağlıdır. Bundan əlavə protoksionist tədbirlərdən demək olar ki, tamamilə imtina edilib.

Qeyd etmək vacibdir ki, Qırğızıstan Dünya Ticarət Təşkilatına 0-50% diferensial gömrük tarif dərəcələri ilə daxil edilib. Orta tarif dərəcəsi isə 10,74 % təşkil edib. Üzvlük zamanı götürdüyü öhdəliyə uyğun olaraq, 50 % maksimal dərəcə 2000-ci ilə qədər möv-cud olub. 2000-ci ildən sonra orta gömrük tarif dərəcəsi 7,47 %-ə düşüb. 2012-ci ildə isə 4,1 %-ə qədər azaldılıb.

Belə ki, Qırğızıstan hökuməti sənaye məhsullarına tətbiq edilən idxal rüsumlarını ilbəl azaldıb, əksərini 0 %-ə çatdırıb. Bu isə ölkə sənayesində istehsalın məhvinə gətirib. İdxal stimullaşdı, yerli istehsal isə rəqabətdə zəifləyib.

Hal-hazırda Qırğızıstanın kənd təsərrüfatı sahəsinin Ümumi Daxili Məhsulda 34-36% payı vardır. İşçilərin isə 38%-dən çoxu bu sahədə çalışır. Belə ki, kənd təsərrüfatı Qırğızıstan iqtisadiyyatının əsas sahəsi hesab edilir. Respublika hökumətinin Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul zamanı götürdüyü öhdəliklər bu sahənin də müdafiəsi üçün ciddi maneələr yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qırğızıstan hökuməti kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli istehsalını qorumaq üçün heç bir lisenziyalaşdırma, kvotalaşdırma tədbirləri həyata keçirə bilmir. 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının orta idxal tarif dərəcəsi 8,6% olmuşdur. Dünya Ticarət Təşkilatı təsərrüfat subsidiyaları üçün Ümumi Daxili Məhsulun 4%-i məbləğində norma müəyyən edib. Belə ki, 2000-ci ildən başlayaraq hər il 0,70% azaltmalıdır. 2006-cı ildə Qırğızıstan kənd təsərrüfatına subsidiya ayırmaq hüququnu tamamilə itirmişdir. Bu isə aqrar sektorda problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qazaxıstan MDB ölkələri arasında xarici ticarət dövriyyəsinə görə, Rusiya və Ukraynadan sonrakı yeri tutur. Qazaxstan əsasən xam neft ixrac edir. Gündəlik neft ixracı 600-700 min barrel təşkil edir. Bu istiqamətdə Qazaxıstanın əsas tərəfdaşları 15 Avropa Birliyi ölkələridir. 2013-cü ildə Qazaxıstanın AB-yə ixracı 3 milyard dollardan çox olub. Respublikanın idxalında da AB əsas paya malikdir: təqribən 5 milyard dollar.

2013-cü ildə Qazaxıstanın ixracı ümumilikdə 14,9 milyard dollar olub – Azərbaycanın müvafiq göstəricisindən təqribən 5 dəfə çox. Bu ixracın 24,6 %-i MDB ölkələrinə, 72,2 %-i isə digər ölkələrə olub. 9,2 milyard dollarlıq idxalın isə 48,2 %-i MDB-dən, 50,4 %-i digər ölkələrin payına düşür.

Ölkədə neft hasilatını və ixracını nəzərə almasaq, Qazaxıstan aqrar ölkə hesab edilir. Dünya Ticarət Təşkilatına üzvolma ilə bağlı danışıqlar prosesində

də əsasən aqrar məsələlər müzakirə mövzusu olur. Respublikanın iqtisadçıları göstəririlər ki, heç bir halda Qazaxıstan hökuməti aqrar sahədəki güzəştlərdən, dövlət dəstəyindən imtina etməsi məqsədəuyğun deyildir.

Məhz buna görə Qazaxıstanın üzvlüyü ilə bağlı Dünya Ticarət Təşkilatı ilə danışıqların 4 raundu olmuşdur. Bundan başqa bir sıra problemlərin öyrənilməsi ilə bağlı ekspertlərdən ibarət 4 müxtəlif qrup təşkil olunmuşdur. İqtisadçılar hesab edirlər ki, Qazaxıstan yaxın 1 il ərzində Dünya Ticarət Təşkilatına üzvü ola bilər. Artıq o, bu təşkilatın üzvüdür. Bir sıra alimlər öz tədqiqatlarında əsaslandırmağa çalışırlar ki, MDB ölkələri Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul zamanı Çin Xalq Respublikasının təcrübəsindən bəhrələnməlidir. Xüsusilə də, Azərbaycandan, Rusiyadan, Qazaxıstandan olan iqtisadçılar öz ölkələrinin Çinin təcrübəsindən istifadə etməsinin vacib olduğunu göstəririlər.

Belə faktı göstərmək lazımdır ki, Çin 2001-ci ilin sonunda DTT-yə üzv qəbul edilmişdir. Hərçənd ki, GATT-a üzv olmaq üçün 1986-cı ildə müraciət etmişdir. Yəni üzvolma prosesi 15 ili əhatə edir. Belə ki, Çin özünün xarici ticarətdəki böyük uğurlarını əsasən 1990-cı illərdə protoksionist meyllərin üstünlük təşkil etdiyi sərbəstləşmə siyasəti nəticəsində nail oldu. Bu dövlətlər Dünya Ticarət Təşkilatına qəbulla bağlı danışıqlar prosesində iqtisadi qanunvericilikdə çoxlu dəyişikliklər etməyə razılıq versə də, bu dəyişikliklər Çinin xarici ticarətdəki uğurlarına əks təsir göstərməmişdir.

Belə ki, Çinin əsas uğurlarından biri onun Dünya Ticarət Təşkilatının inkişaf etməkdə olan ölkə statusu ilə qəbul olunmasıdır. Bu isə ölkəyə imkan vermişdir ki, bir neçə il ərzində yüksək idxal rüsumlarını və daxili bazarın qorunmasını həyata keçirə bilsin.

Belə ki, Dünya Bankı proqnozlaşdırıb ki, 2020-ci ildə Çin dünya ticarətində 10 % paya sahib olacaq. 2004-cü ildə Çinin ixracı (Honq Konq və Tayvan nəzərə alınmadan) 724,1 milyard dollar, dünya üzrə müvafiq göstəricinin 7,5 %-ə qədər olub. İdxalı isə 662,4 milyard dollar olmaqla dünya idxalında 6,1 % təşkil edib. Həmin ildə Çinin ixracı 38 %, idxalı isə 37% artıb.

Belə artım sürətinə görə Çin dünyada birinci olub. Müqayisə üçün deyək ki, ümumilikdə dünya üzrə ixrac və idxalın artımı 22 % təşkil etmişdir. ABŞ-da isə müvafiq olaraq 12 və 20 % olmuşdur.

Mövcud faktlar göstərir ki, Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul edildikdən sonrakı ilk 3 ildə Çinin əvvəllər dünya bazarına rəqabətli məhsul çıxarmaq potensialında olmayan bəzi sahələri daha sürətlə inkişaf etməyə başlayıb. 2002-ci ildə Çində investisiyaların həcmi 50 milyard dollar olub, bu 2010-cu ildə 105 milyard dollara çatıb. Hal-hazırda ölkənin ixracı Ümumi Daxili Məhsulun 40 %-dən artıqdır.

Dünya Ticarət Təşkilatı qarşısında götürdüyü öhdəliyə əsasən Çin xarici iqtisadi əlaqələrdə inhisarlarının azaldılması sahəsində xeyli işlər görür. Dövlət şirkətlərinin kauçuk, taxta, polad, prokat kimi əmtəələr üzrə həyata keçirdikləri ixrac əməliyyatları artıq yoxdur.

Dünya Ticarət Təşkilatı ilə razılaşmaya görə 2015-ci ildə Çində gömrük tariflərinin orta dərəcəsi 12%-ə çatdırılmalıdır. Ən yüksək tarif dərəcəsi isə 15% olmaqla kənd təsərrüfatı məhsulları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ÇİN Dünya Ticarət Təşkilatına qəbul edilən zaman bu göstərici 32% olmuşdur.

Hal-hazırda Çin idxala kvotaların tətbiqi üçün də DTT çərçivəsində geniş hüquqlar əldə edib. Belə ki kvotalar idxalın 21 %-ə qədərini əhatə edir. Bundan əlavə ölkə hökuməti daxili bazarın qorunması üçün texniki standartlardan da istifadə edir.

Nəhayət Azərbaycanda da istər Çinin, istərsə də keçid iqtisadiyyatlı digər keçmiş Sovetlər birliyi ölkələrinin Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyü təcrübəsindən geniş istifadə etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq üçün bu prinsiplərə ciddi əməl etməlidir:

- 1.Üzv ölkələr üçün eyni ticarət şəraitinin yaradılması;
- 2.İdxal olunmuş əmtəə və xidmətlərlə yerli mal və xidmətlər arasında ayrı-ayrılıqda seçkilikə yol verilməməsi;

3. Ticarətin tənziplənməsində tarif metodlarına üstünlük verilməsi;
4. Ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;
5. Ticarət siyasətinin aydın və şəffaf olması;
6. Daxili bazarın yalnız Dünya Ticarət Təşkilatı qaydaları əsasında qorunması;
7. Azad rəqabət üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
8. Ticarət mübahisələrinin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi.

Dünya Ticarət Təşkilatının fəaliyyəti 2 əsas prinsip əsasında qurulub:

1) Qeyri-diskriminasiya və üzv ölkələrin bazarlarına sərbəst girişin təminatı. Qeyri-diskriminasiya prinsipinin iki mənası var: ticarət əməkdaşlarının bir-birinə qarşı qeyri-diskriminasiyası. Hər bir ölkə ticarət etdiyi bütün ölkələr üçün eyni cür əlverişli şərait yaradır. Qeyri-diskriminasiyanın bu aspekti öz əksini «ən əlverişli rejim» prinsipinin tətbiqində tapır;

2) milli bazarlarda idxal mallarının diskriminasiyasına yol verilməzliyində özünü göstərir. Bu tələbin tətbiqi daxili bazara daxil olmuş xarici mallara qarşı «milli rejim» prinsipinin tətbiqini tələb edir.

Belə ki, sərbəst giriş prinsipi də münbit rejimlərin tətbiqi bazasında, həmçinin idxala tətbiq olunan kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması yolu ilə ticarət dövryyəsinin səmərəli təşkilinə yönəlir. Bu isə üzv ölkələrin xarici ticarət rejimində aşkarlığın və şəffaflığın təminatına istiqamətlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Ticarət Təşkilatının normativ- hüquqi bazasını təşkil edən çoxtərəfli ticarət sazişləri vardır. Dünya Ticarət Təşkilatının hüquqi əsasını sənədlər paketi təşkil edir. Uruqvay Raundunun Saziş paketləri özündə 50-dək çoxtərəfli sazişlərin və digər hüquqi sənədlərin məcmusunu birləşdirir. Bu sazişlərin hamısı üzv ölkələrin parlamentlərində təsdiq olunur. DTT-nin 3 əsas sazişi (Əmtəələrin ticarətinə dair Baş Saziş (GATT) 1994-cü il redaksiyası, Xidmətlərin ticarətinə dair Baş Saziş (GATS), intellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektlərinə dair Saziş (TRIPS))

Dünya Ticarət Təşkilatının çoxtərəfli ticarət sazişləri

Sazişin adı	Qısa təsviri
Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Saziş (GATT 1994)	ÜTT üzvlərinin əmtəələrlə ticarət rejiminin əsaslarını və bu sferada hüquq və öhdəliklərini müəyyən edir
Kənd Təsərrüfatı Məhsulları Haqqında Saziş	Kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini və bu sferada istehsal və satışa dövlət dəstəyi tədbirlərinin müəyyən edir
Tekstil və Geyim Haqqında Saziş	Toxuculuq məhsulları və hazır geyimlərin ticarətinin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini müəyyən edir
Sanitar və Fitosanitar Tədbirləri Haqqında Saziş	Sanitar və fitosanitar nəzarətin tətbiqi şəraitini müəyyən edir
Ticarətdə Texniki Maneələr Haqqında Saziş	Standartların, texniki rəqlamentlərin, sertifikatlaşdırma prosedurlarının tətbiqi şəraitini müəyyən edir
Ticarətlə bağlı İnvestisiya Tədbirləri Haqqında Saziş	Kapital qoyuluşu ilə əlaqədar olaraq yerli əmtəələrin istehlakını həvəsləndirən tədbirlərin tətbiqinə məhdudiyyəti nəzərdə tutur
Tariflər və Ticarət haqqında Baş Sazişin VI Maddəsinin Tətbiqi Haqqında Saziş 1994	Əmtəələrin gömrük dəyərinin qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyən edir
Göndərilmədən Əvvəl Həyata Keçirilən Yoxlama Haqqında Saziş	Yüklənmə qabağı yoxlamaların aparılması şəraitini müəyyən edir
İdxalın lisenziyalaşdırılması Prosedurları Haqqında Saziş	İdxalın lisenziyalaşdırılması prosedurlarını və formalarını təyin edir
Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişin VI Maddəsinin Tətbiqi Haqqında Saziş 1994	Dempinq fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün tədbirlərin tətbiqi şəraitini və prosedurlarını müəyyən edir
Subsidiyalar və Kompensasiya Tədbirləri Haqqında Saziş	Subsidiyaların və subsidiyalaşdırma ilə mübarizə tədbirlərinin tətbiqi şəraitini və prosedurlarını müəyyən edir
Mənşənin müəyyən edilməsi Qaydaları Haqqında Saziş	Əmtəələrin mənşə prinsiplərini müəyyən edir
Qoruyucu Tədbirlər Haqqında Saziş	Artan idxalın əleyhinə fəaliyyət üçün tədbirlərin tətbiqi şəraitini və prosedurlarını müəyyən edir

1) Əmtəələrin ticarəti üzrə Baş Saziş;

2)**Xidmətlərlə ticarət haqqında Baş Saziş (GATS):** əmtəələrlə ticarət reciminin əsaslarını, bu sferada DTT üzvlərinin hüquq və öhdəliklərini göstərir;

3)**İntellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri haqqında Saziş (TRIPS):** İntellektual mülkiyyətin qorunması sahəsində DTT üzvlərinin hüquq və öhdəliklərini müəyyən edir.

Mübahisələrin Həllini Tənzimləyən Qayda və Prosedurlar haqqında Anlaşma (DS): DTT üzvləri arasında bütün sazişlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar mübahisələrin həlli şəraitini və prosedurlarını təyin edir.

Ticarət siyasət icmalı mexanizmi (TPR): DTT üzvlərinin ticarət siyasətinin icmalı şəraitini və ümumi parametrlərini müəyyən edir.

Üzv ölkələr tərəfindən imzalanması məcburi olmayan sazişlər:

- a)Mülki aviasiya ticarət haqqında Saziş;
- b)Dövlət satınalmaları haqqında Saziş;
- c)Süd məhsulları haqqında beynəlxalq Saziş;
- d)Mal əti haqqında beynəlxalq Saziş;

DTT-də qərarların qəbulu.

DTT-də qərarların qəbulu üzrə de-yure səsvermə nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, adətən qərarlar konsensus yolu ilə qəbul olunur. DTT sazişləri bütün üzvlər arasında müzakirə edilir, konsensus yolu ilə qəbul bütün ölkələrin parametrlərində təsdiq olunur.

Digər hallar nəzərdə tutulmadıqda, qərarların səs çoxluğu ilə də qəbul etmək mümkündür, lakin bundan DTT-də çox nadir hallarda istifadə olunub. Əmtəə, xidmətlər, əqli mülkiyyət sahələrini əhatə edən Sazişlərin anlayışlarının açılması və öhdəliklərdən azad olunma 3/4 səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Yeni üzvlərin qəbul edilməsi, eyni zamanda iştirakçıların hüquq və öhdəliklərinə toxünmayan

düzəlişlərin qəbulu üçün 2/3 səs çoxluğu tələb olunur, lakin praktiki təcrübə konsensus prinsipi əsas tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, DTT-yə üzvolma qaydaları çox mürəkkəbdir. Belə ki, DTT-yə üzvolma qaydası 4 mərhələdən və 13 addımdan ibarətdir. DTT-yə üzvolma qaydasının birinci mərhələsi rəsmi müraciət və işçi qrupunun yaradılmasından ibarətdir. İkinci mərhələdə işçi qrupunun araşdırmaları və ikitərəfli güzəşt müzakirələri aparılır. Qaydaların üçüncü mərhələsi «İştirak protokolu» və «Öhdəlik siyahısı»nın hazırlanmasını nəzərdə tutur. Dördüncü mərhələdə üzvlüklə əlaqədar qərar verilir.

Dünya Ticarət Təşkilatına üzvolmanın aşağıdakı mərhələləri vardır:

- DTT-yə üzvolma istəyini əks etdirən ərizə DTT Katibliyinə təqdim olunur.
- DTT Katibliyində üzv olmaq istəyən ölkə üzrə İşçi Qrupu yaradılır.
- Üzv olmaq istəyən ölkənin xarici ticarət rejimi haqqında Memorandum DTT Katibliyinə təqdim olunur.
- DTT-yə üzv olan ölkələr tərəfindən Memoranduma dair suallar təqdim olunur.
- Memoranduma dair təqdim olunmuş sualların cavabları DTT Katibliyinə təqdim olunur.
- Üzv olmaq istəyən ölkə üzrə işçi Qrupunun ilk iclasını keçirir.
- Üzv olmaq istəyən ölkə tərəfindən DTT Sazişləri ilə nəzərdə tutulmuş sənəd və cədvəllər DTT Katibliyinə təqdim olunur.
- DTT-yə üzv olmaq istəyən ölkə ilə üzv ölkələr arasında ikitərəfli danışıqlar aparılır.
- Üzv olmaq istəyən ölkə üzrə İşçi Qrupunun ardıcıl iclasları keçirilir.
- Üzv olmaq istəyən ölkə üzrə İşçi Qrupu tərəfindən Yekun Hesabat hazırlanır.

- Yekun Hesabat əsasında Baş Şura tərəfindən Üzvləmə Protokolu qəbul olunur.

Belə bir qərarə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikası yaxın dövrdə DTT-yə qəbul ediləcək və bu işə ölkəmizin iqtisadiyyatının sürətlə inkişafına səbəb olacaqdır.

II FƏSİL: AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÖVCUD DURUMU VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsasən Beynəlxalq ticarət əməliyyatları mahiyyətinə görə iki qrupa ayrılır: əsas və əlavə əməliyyatlar.

Belə ki, əsas əməliyyatlara bilavasitə həmin əməliyyatların iştirakçıları arasında qarşılıqlı ödəniş şərtilə ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi əlavə əməliyyatlara isə malların satıcıdan alıcıyadək yeridilişi ilə bağlı əməliyyatlar aid edilir.

Dünya ölkələrində ticarət əməliyyatlarının bu formaları mövcuddur:

1. Əmtəələrin alqı-satqısı üzrə ticarət əməliyyatlarının idxal və ixrac forması;
2. Patent, lisenziya və «Nou-hau» formasında elmi-texniki biliklərin mübadilə edilməsi;

3. İcarə üzrə ticarət əməliyyatları;

4. Beynəlxalq İKT sahəsində məsləhət xidmətləri özü ticarət əməliyyatları;

5. Kino-filmlərin, teleproqramların mübadiləsi üzrə əməliyyatlar;

Bundan başqa əlavə ticarət əməliyyatları əmtəə dövriyyəsinə təmin edir və «əmtəə yeridilişi əməliyyatları» adını daşıyır.

6. Dövlətlər arasında beynəlxalq yüklərin daşınması əməliyyatları;

7. Nəqliyyat-ekspeditor əməliyyatları;

8. Beynəlxalq yükdaşıma prosesində əmtəələrin qorunması üzrə əməliyyatlar;

9. Yüklərin sığortası əməliyyatları;

10. Dövlətlər arasında beynəlxalq hesablaşmaların aparılması üzrə əməliyyatlar.

Dünya ölkələrində ticarət işinin spesifik sahəsi olan istehsal və elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsi xüsusi rol oynayır. Belə ki, əməkdaşlıq müəyyən təşkilati-

idarəetmə fəaliyyətinin nəticələri kimi özünü büruzə verir. Təşkilati-idarəetmə əməliyyatlarının əsas məqsədi bunlardır:

- 1) istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperasiyalaşdırılması barədə;
- 2) obyektlərin və onların istismarının birgə tikintisinin təşkilinə dair;
- 3) mal və mal-material dəyərinin ödənilməsi şərtilə iri sənaye obyektlərinə göndərilməsinə dair;
- 4) elmi-tədqiqatlar sahəsində kooperasiya barədə.

Göstərilən sövdələşmələr beynəlxalq ticarət kontraktları əsasında həyata keçirilir. «Beynəlxalq ticarət» anlayışına təkcə maddi və xidmətlərin dəyərləri üzrə əməliyyatlar deyil, eyni zamanda beynəlxalq ticarət üsulları vasitəsilə həyata keçirmək ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq mexanizmindən isə səmərəli istifadə olunmalıdır. Bundan ötəri il öncə yüksək bilik səviyyəsinə malik olmalı və ölkə müəssisələrindən, birliklərindən, xarici ticarət təşkilatlarından bacarıqla istifadə etməlidir. Xarici tərəfdaşlarla ticarət əməliyyatları sahəsində böyük səriştə və təcrübə olmalıdır. Xarici ticarət əməliyyatlara xüsusi diqqət yetirilməli, ticarət işinin bütün incəlikləri ilə əlaqələndirilməlidir. Bundan əlavə xarici firmalarla istehsal, ticarət-iqtisadi, elmi-texniki əlaqələrin inkişafından irəli gələn başlıca üstünlüklərdən səmərəli istifadə etmək lazımdır. Belə ki, əmtəələr xidmətlər üzrə beynəlxalq ticarət üsulları və formaları hərtərəfli öyrənilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət sövdələşmələri müxtəlif ölkələrin iki və bir neçə tərəfləri arasında kəmiyyəti, keyfiyyəti müəyyənləşdirilmiş mal vahidləri, yaxud xidmətlər üzrə kontraktların bağlanması nəzərdə tutulur. Bu kontrakt və sazişlərin beynəlxalq xarakteri subyektlərin müxtəlif ölkələrdə olması ilə bağlıdır. Tərəflər müxtəlif dövlətlərə məxsus olsalar da onların müəssisələri bir dövlətin ərazisində yerləşibsə, onda bağlanılan kontrakt birbaşa hesab edilir. Belə ki, kontrakt həm də bu zaman beynəlxalq kontrakt kimi tanınar ki, əgər o, yəni kontrakt bir dövlət içərisində fəaliyyət göstərən iki və daha çox xarici tərəflər arasında bağlanılsın. Bundan əlavə onların ticarət müəssisələri başqa xarici ölkələrdə yerləşmiş olsun. Kontraktın bu cür izahı BMT-nin beynəlxalq alqı-satqı barəsindəki konvensiyasında göstərilir. Bu məsələ 1980-cı il Vyana

Konvensiyasında əksini tapmışdır. 1985-ci ildə isə bu, yenidən Haaqa Konvensiyasında özünün izahını tapmışdır.

Beynəlxalq ticarət əlaqələrində tərəflər sahibkarların xüsusi kateqoriyalarına aid edilir. Onların fəaliyyətləri çox hallarda xüsusi qaydaya tabe etdirilir. Bu qayda kontraktların bağlanması formalizmi ləngidir və işgüzar yanaşmanı qarşıya qoyur.

Xarici ticarət fəaliyyəti təcrübəsində də milli ticarətdə olduğu kimi, əmtəə vahidi dedikdə bir növ əmtəənin ayrı-ayrılıqda miqdarı başa düşülür. Əmtəə dəsti isə bir məntəqədən, ölkədən digər ölkəyə daşınması nəzərdə tutulan bir və yaxud bir neçə əmtəə vahidi nəzərdə tutulur.

Hal-hazırda xarici ticarət sövdələşmələrinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sövdələşmələr beynəlxalq emal, istehsal, elmi-texniki əməkdaşlıqdan yaranmış əlaqələri göstərir. Dünya ölkələri arasındakı əlaqələr ahağıdakı xüsusiyyətləri özündə birləşdirir:

- Beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinə daxil olan əmtəələrin siyahısının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi, dəyişdirilməsi və çeşidinin çoxaldılması.

- Şirkətlərə dəst avadanlıq satmaq üçün kontraktın kompleks xarakteri. Belə kontraktlarda məşin, avadanlıq, material, xidmətlərin cəmi əks olunur. Həmin xidmətlər isə mühəndis işlərindən, infrastrukturun inkişafına dair xidmətlərdən yaranır.

- Razılaşmaların həmçinin artması. Belə ki, müxtəlif əmtəələr üzrə alqı-satqı həcmində deyil, iqtisadi əməkdaşlıq üzrə iri həcmli razılaşmaların nəzərə alınması.

- Obyekt tikilməsi üzrə bu gün kompleks işlərin – layihə sənədlərindən tutmuş, obyektin işə salınması üçün layihələşdirilən bütün göstəricilərə nail olunanadək öhdəliklərin satıcı tərəfindən yerinə yetirilməsi.

- Birliklər yaratmaq yolu ilə müxtəlif ölkələrin şirkətləri tərəfindən birgə irimiqyaslı razılaşmaların həyata keçirilməsi. Burada sazişin bağlanması əsas tərəf kimi aparıcı şirkət əsas rol oynayır.

Xarici ticarət sövdələşmələrinin mühüm cəhəti həm də onların məqsədyönlü işi həyata keçirməsidir. Belə ki, məqsədyönlü fəaliyyət həm milli, həm xarici konkret istehlakçıya yönəlmiş fəaliyyətdir. Bundan başqa istehsalçıya onun vasitəçi xidmətindən istifadə etmədiyinə görə adətən əmtəənin göndərilməsi dəyərindən 25 faizədək qənaət verir. Belə ki, konkret istehlakçıya yönəldilmiş istehsalçının xammal, materiallar göndərənlərlə bilavasitə və uzunmüddətli əlaqələrdə olmasına şərait yaradır. Bu isə sonda istənilən məhsulların istehsalını təşkil etməyə şərait yaradır.

Xarici alqı-satqı kontraktlarına dair konvensiya dünya miqyasında alqı-satqı proseslərinin uyğunlaşmış vahid şəkilə salınmış qayda-qanunlarını tənzim edir. Belə qayda-qanunlar müxtəlif ictimai, iqtisadi və hüquqi sistemlərə malik olan dövlətlər üçün müqabil idi. Bu isə beynəlxalq ticarətdə hüquqi maneələri aradan götürə bilmək qabiliyyətinə malikdir.

Mövcud Konvensiya normativ xarakter daşıyır. Bu konvensiyayada nəzərdə tutulan əsasnamə hüquqi normalara əsaslanır. Kontraktda iştirak edən tərəflər konvensiyanın hər hansı müddəasını qəbul etməyə, hətta onu dəyişə də bilərlər. Bundan başqa Konvensiya ancaq beynəlxalq xarakter daşıyan kontraktlara tətbiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vyana Konvensiyasının məqsədi beynəlxalq alqı-satqını tənzim edən ölkə qanunvericiliyinin unifikasiyasına kömək etməkdir. Mövcud Konvensiyada əsasən bunlar nəzər alınmalıdır:

1)əmtəələr üzrə beynəlxalq alqı-satqı kontraktların bağlanması və istifadə edilməsini eyni formada tənzimləyir;

2)kommersiya danışıqlarının tezləşdirilməsinə və ucuzlaşdırılmasına köməklik göstərir;

3)kontrakt tərəflərin bir-birinin hüquq və vəzifələrini ətraflı başa düşməyə ilkin şərait yaradır;

4)güclü tərəf-müqabili tərəfindən kontrakta özü üçün daha əlverişli şərtlərin digər tərəfə qəbul etdirilməsi hallarının aradan götürülməsi;

5)dövlətlər arasında kontrakt mübadiləsi baş verdikdə, kontrakt tərəfləri və kontrakt predmetləri üzrə münasibətləri tənzimləyir;

6)alqı-satqı kontraktlarının obyektlərinin, malların siyahısını dəqiqləşdirir;

7)konvensiyanın aid olmadığı ölkələr üçün alqı-satqı kontraktının nişanələrini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vyana konvensiyası 101 maddəni əhatə etməklə 4 hissədən ibarətdir:

1)tətbiqi sahə və ümumi müddəalar;

2)kontraktın bağlanması;

3)əmtənin alqı-satqısı;

4)son müddəa.

Göstərmək lazımdır ki, idxal-ixrac əməliyyatları sistemində gömrük-tarif tənzimi mühüm rol oynayır. Belə ki, gömrük tarif tənzimlənməsi dünyanın bütün ölkələrində tətbiq edilir. Ölkə tariflərilə yanaşı, regional ticarət-iqtisadi ölkələr birliyi deyilən gömrük ittifaqları çərçivəsində vahid gömrük tarifləri sistemi mövcuddur. Həmin birliklərdən biri Qərbi Avropa birliklərinin Avropa İttifaqıdır. Avropa İttifaqı 27 ölkəni, o cümlədən Almaniyanı, Fransanı, İngiltərəni, İspaniyanı, Finlandiyanı, Polşanı, Macarıstanı, Bolqarıstanı və s. ölkələri əhatə edir. Gömrük sistemi Avropa İttifaqı milli gömrük qanunçuluğu əvəzinə ittifaqa daxil olan ölkələr üçün vahid tarif normaları və qaydaları işləyib hazırlamışdır.

Avropa İttifaqının qəbul etdiyi vahid gömrük tariflərinin çox hissəsi qeyri-ərzaq mallarına aid edilir və gətirilən əmtənin dəyərinə nisbətən faizlə müəyyən edilir. Qalan az hissəsi isə əmtənin çəkisinə, həcminə nisbətən dəyər ifadəsi göstərilir. Aİ ölkələrinə gətirilən və sonradan təkrar ixrac, yaxud həmin ölkələrin sənaye müəssisələrində yenidən işlənməsi üçün nəzərdə tutulan əmtəələr gömrük vergilərindən, rüsumlarından azaddırlar.

Gömrük tarif sistemi tənziminin mühüm vasitələrindən biri də antidempinq rüsumlarının tətbiqidir. Belə gömrük vergiləri ticarət əmtələri aşağı qiymətlərlə satıldıqda tətbiq edilir.

Xarici ticarət də idxal-ixrac əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması məsələsi mühüm rol oynayır. Bundan başqa idxal-ixrac əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması da ölkə istehsalçılarının beynəlxalq ticarət razılaşmalarının həyata keçirilməsinə nəzarət edilməsinin və dövlət tənziminin əsas ünsürüdür. İdxalın lisenziyalaşdırılmasının əsasını tərəfdaşların həcmi təşkil edir. Belə ki, müəyyən bir dövr ərzində, bir qayda olaraq bir ildə ölkəyə konkret əmtəənin gətirilməsinə miqdar məhdudiyyətini – kontragent, yaxud kvota müəyyən edir. Bundan başqa Kvotadan istifadə etmə üzərində nəzarət, verilən idxal lisenziyalarının qeydiyyat vərəqəsi ilə tənzim edilir. Bundan əlavə ixracın lisenziyalaşdırılması da əsasən eyni üsulla aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, növlərinə görə lisenziyalar əsas və fərqli olurlar. Lisenziyaların verilməsi qaydası ölkə qanunçuluq normaları ilə nizamlanır. Belə ki, lisenziyalaşdırma müvəqqəti tədbir kimi sayılsa da, o, xarici ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq təcrübəyə görə lisenziyalaşdırma xarici valyutanın xərclənməsinə nəzarət məqsədilə istifadə edilir. Belə ki, daxili bazarın qorunması, əmtəə ixracının azaldılması məqsədini həyata keçirir. Belə ki, əks təqdirdə daxili bazarda həmin əmtəənin qiyməti artır.

Müasir qloballaşma şəraitində dünya bazarında əmtəələrin və xidmətlərin beynəlxalq alqı-satqısı üzrə alıcı sifətində çıxış edən BMT sisteminin ixtisaslaşmış idarələri yaxından iştirak edirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sisteminin Kontragentlər sifətində çıxış edən bu idarələr dünya bazarında kifayət qədər iri alıcı sifətində çıxış edirlər. Belə ki, investisiya obyektlərinin tikintisini həyata keçirən təşkilatlar sırasında PROON və YUNİDO kimilərini göstərmək olar.

Belə ki, PROON 1966-cı ildən fəaliyyət göstərir. Təşkilatın çoxtərəfli iqtisadi və texniki yardım göstərmək üzrə xüsusi əməli fəaliyyətini maliyyələşdirmək fondu mövcuddur. Təşkilatın maliyyələşdirmə fondu vardır. Təşkilatın maliyyələşdirmə fondu BMT daxilində texniki əməkdaşlıq sistemi iştirakçıları olan dövlətlərdən ibarətdir. Bu dövlətlər üzvlük haqqları verirlər. PROON həmin sistem üzrə texniki yardım həcmi və istiqamətlərini tənzimləyən

əsas təşkilat hesab olunur. Belə ki, təşkilatın pul fondu texniki yardım alan ölkələr arasında bölüşdürülür. PROON texniki yardımı innovasiya işlərinin aparılması ərəfəsində həyata keçirilir. Bundan əlavə tikinti işə yardım alan ölkənin hesabına ödənilir. PROON bir sıra İEÖ-də iri sənaye obyektlərinin tikintisini 15 mln. dollardan artıq məbləğlə özü maliyyələşdirməyə və təşkil etməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra layihələrin icraçısı sifətində BMT sistemiştirak edirlər:

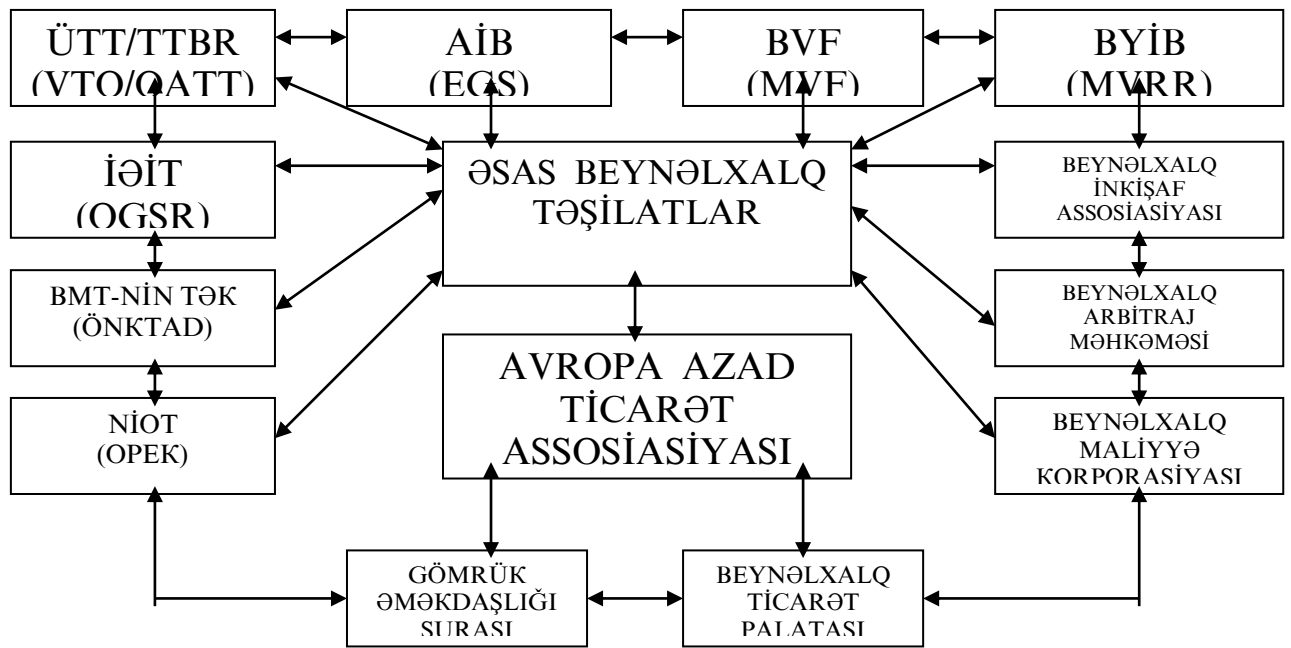
- 1.YUNİSEF – Uşaq fondu;
- 2.PROON – İnkişaf proqramı;
- 3.FAO – Öeynəlxalq Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı təşkilatı-;
- 4.YUNİDO – Sənaye inkişaf təşkilatı;
- 5.YUNKTAD – Ətraf mühütün qorunması proqramı;
- 6.YUNESKO – Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilat;
- 7.MOT – Beynəlxalq əmək təşkilatı.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq təşkilatlar bir-birindən fərqlənən bir çox vacib funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu təşkilatların strukturunun sxemini aşağıdakı kimi vermək olar(sxem 1)

Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) – 1947-ci ildə Cenevrədə ABŞ-da daxil olmaqla 23 ölkənin iştirakı ilə GATT (Ceneral Aqrecment on Tariffs And Trade) Ticarət və Tariflər haqqında Baş Sazişin imzalanması ilə yaranmışdır. Belə ki, 1994-cü ildən bu təşkilat Dünya Ticarət Təşkilatı Adı ilə fəaliyyət göstərir.

Hal-hazırda DTT dünya ticarətinin 86% -ni əhatə edən 160 ölkəni özündə birləşdirir. Azərbaycan dövləti 1997-ci ildən Dünya Ticarət Təşkilatında müşahidəçi kimi iştirak edir

**Xarici iqtisadi fəaliyyət dairəsində əsas beynəlxalq təşkilatların
təşkilati-idarəetmə strukturu¹ (Sxem 1)**

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ticarətin və valyuta sahəsində əməkdaşlığın inkişafına təsir göstərən dövlətlərarası valyuta- kredit təşkilatı kimi Beynəlxalq Valyuta Fondu fəaliyyət göstərir. Azərbaycan 18 sentyabr 1992-ci il tarixdən BVF-nin üzvü kimi çıxış edir.

Belə ki, BYİB (Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı) – 1944-cü ildə Bretton Vuds müqaviləsi əsasında yaradılmışdır. Bu təşkilat İEOÖ-lərdə inkişafın investisiya proqramının həyata keçirilməsi üçün köməklik etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. BYİB dövlətlərarası maliyyə-kredit təşkilatı olaraq bu funksiyaları icra edir:

- 1)dünyada beynəlxalq ticarətin inkişafına təsir göstərir;
- 2)hesablaşmalarda ödəniş balanslarını dəstəkləyir;
- 3)dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafını stimullaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu ilin məlumatına görə, BYİB-nin sıralarına 192-dən çox dövlət olmuşdur. Azərbaycan 1992-ci ildən bu qurumun tam üzvüdür.

¹ A.Ş.Şəkəreliev. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. B.2011, səh.100

İƏİT (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) – 1948-ci ildə Avropada müharibə illərindən sonra «Marşall Planı» Adı altında ABŞ-ın iqtisadi və maliyyə köməklərindən effektiv istifadə etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Belə ki, faktiki olaraq İƏİT 1961-ci il müvafiq konvensiyanın imzalanmasından sonra təşkil olunmağa başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlər ilə ticarət əlaqələri sürətlə artmışdır. Bu isə 2014-cü ildə Azərbaycanın dünyanın 160 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri olmuşdur ki, onun da dövriyyəsi 28,5 milyard dollar təşkil etmişdir. Bütün bunlar isə Azərbaycanın Dünya dövlətləri ilə əlaqələrinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

2.2. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası və strukturu

Respublikamızda kifayət qədər ixtisaslı kadrların olması və respublikanın böyük karbohidrogen ehtiyatları, nadir iqlim şəraiti ona milli iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdirilməsi və qarşılıqlı faydalı şəkildə dünya dövlətləri ilə iqtisadi ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə şərait yaradır.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra xarici iqtisadi siyasətini artıq özü müəyyən edir. Belə ki, ölkəmiz dünya dövlətləri ilə sıx əməkdaşlıq edir. Asiya və Avropanın kəsişməsində çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi bu siyasətin normal həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

2008-ci ildə Azərbaycanın 107 ölkə ilə aparılmış ticarət (idxal-ixrac) əməliyyatlarının həcmi 2 milyard 132.1 milyon ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. 2015-ci ildə isə Azərbaycan 150-dən çox ölkə ilə ticarət əlaqəsində olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəldə göstərilən kimi, xarici ticarət dövriyyəsinin 2 milyard 351.2 milyon dollarını (55,2 %-ni) ölkədən ixrac olunmuş mallar, 1013,2 milyon dollarını (44.8 %-ni) ölkəmizə idxal edilmiş əmtəələr təşkil etmiş, 199.2 milyon dollarlıq müsbət saldo olmuşdur.

Azərbaycanın 2000-2015-ci illərdə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası (min ABŞ dolları)

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac
2000	1682647,9	1076497,4	606150,5
2001	1965552,4	1035888,8	929663,6
2002	2917291,1	1172071,2	1745219,9
2003	3745313,5	1431107,4	2314206,1
2004	3832883,7	1665484,0	2167399,7
2005	5216558,9	2626181,1	2590377,8
2006	7131365,1	3515930,0	3615435,1
2007	8558373,2	4211222,0	4347151,2
2008	11638908,7	5266743,7	6372165,0
2010	12539750,4	6112332,5	642741,7
2012	13611140,3	6215411,3	7395728,0

2015	13512425,6	6421124,7	7091300,0

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bu ölkələrdən ixracda əsasən ABŞ, İsrail, Rusiya, İran, Çili, İtaliya, Türkiyə, Gürcüstan ilə əlaqələr yaranmışdır. İdxala gəldikdə isə Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Çin, Böyük Britaniya, Qazaxıstan, Ukrayna, ABŞ, Yaponiya, Fransa, Belorusiya, Çin irəlində olmuşlar.

Artıq son vaxtlar idxal və ixrac əməliyyatlarında üstünlük MDB ölkələrindən Uzaq xarici ölkələrə istiqamətlənmişdir. Belə ki, artıq ölkəmizdə xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələri qurmağa meyl güclənib. MDB dövlətləri arasında ixracda Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan üstünlük təşkil edirdisə, idxalda Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Belorusiya üstünlük təşkil edir. MDB ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin son vaxtlar artım müşahidə edilir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB dövlətlərinin payı (milyon ABŞ dolları)

	Ticarət dövriyyəsi		İdxal		İxrac		Saldo	
	2014	2015	2014	2015	2014	2015	2014	2015
Cəmi:	5 925,49	21 818,23	7 269,45	6319,73	48 756,04	15 698,50	41 586,59	8 578,77
MDB	3 516,64	2 971,60	2388,20	1 835,63	1428,44	1535,97	-1 159,76	-689,66
<i>faizlə xüsusi çəkisi</i>	6,22	14,23	31,92	29,83	2,36	7,73		
o cümlədən								
Belarus	94,90	151,83	89,69	137,66	5,31	5,17	-84,49	-131,49
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	2,78	4,89	3,92	2,49	0,46	0,46		
Qazaxıstan	490,08	205,77	199,83	63,62	290,25	142,15	90,43	78,53
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	15,34	6,95	8,73	3,49	27,72	12,51		
Qırğızıstan	4,93	6,31	1,34	0,75	4,59	4,56	2,26	3,81
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	0,14	0,18	0,06	0,04	0,32	0,40		
Moldova	6,44	6,67	6,12	2,91	0,92	3,75	-5,82	0,84
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	0,19	0,23	0,27	0,12	0,03	0,33		
Özbəkistan	21,89	19,14	22,44	12,37	7,45	5,78	-14,99	-6,60
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	0,88	0,62	0,98	0,68	0,65	0,51		

Rusiya	2032,45	1 815,88	1 349,56	12070,93	582,89	746,95	-766,69	-325,98
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	56,56	61,31	58,98	58,66	51,65	65,58		
Tacikistan	47,10	8,84	0,50	0,74	45,60	8,10	45,16	7,36
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	1,35	0,32	0,02	0,04	0,03	0,72		
Türkmənistan	74,49	63,47	51,49	26,90	21,00	37,48	-30,49	11,49
<i>MDB üzrə faizlə xüsusi çəkisi</i>	2,14	2,14	2,26	1,42	1,87	3,30		
Ukrayna	739,36	696,70	567,23	512,66	171,13	185,04	-395,10	-326,62

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamız son illərdə regionda böyük iqtisadi artıma nail olmuşdur. İqtisadiyyatın həcmnin 42 dəfə artması ölkələr arasında əməkdaşlığı daha da genişləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycanın mal dövriyyəsi böyük sürətlə 60%-dən çox olmuşdur. Bundan başqa infrastruktur və digər layihələrin uğurla icraçısı respublikamızın iqtisadiyyatının dinamik inkişafı AB ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikamızın xarici ticarət dövriyyəsinin 61,1%, o cümlədən idxalın 25%-i, ixracın 60,1%-i məhz AB ölkələrinin hesabına həyata keçirilir.

Son vaxtlar respublikanın xarici ticarətinin coğrafiyası getdikcə daha da genişlənməmişdir. Bundan başqa regional qruplaşmalar daxilində bir sıra problemlərin meydana çıxması ilə nəticələnmişdir.

Son dövrdə Respublikamız AB ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 30 milyard 13 milyon 65 min ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 3 milyard 14 milyon 614 min ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 27 milyard 989 milyon 204 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövrdə AB ölkələri ilə xarici ticarət saldosu müsbət 26 milyard 919 milyon 566 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2010-cu illə müqayisədə, 2015-ci ildə AB ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi 8,9 dəfə artmışdır.

2015-ci ildə Avropa Birliyi ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinə payı 53,6%, o cümlədən idxalda 29,5%, ixracda isə 57,6% təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsində Avropa Birliyi ölkələrinin xüsusi çəkisi (min ABŞ dolları ilə)

Ölkələr	İxrac	%-lə çəkisi	İdxal	%-lə çəkisi	Dövriyyə	%-lə çəkisi
İtaliya	19120 143,80	41,25	189 508,90	2,73	19 408 652,7	36,34
Fransa	2522 667,80	4,96	132 731,40	1,85	2 475 399,2	4,47
İspaniya	1 499 693,40	3,15	28 047,20	0,39	1 525 740,6	2,78
Niderland	1 355 423,00	2,86	80 292,17	1,12	1 433 717,1	2,61
Birləşmiş Krallıq	925 956,10	1,94	385 964,40	5,49	1 311 860,5	2,39
Almaniya	205 515,60	0,45	598 572,20	8,37	804 056,8	1,47
Finlandiya	160 788,20	0,35	245 909,70	3,45	406 695,9	0,74
Yunanıstan	290 886,30	0,61	6 614,60	0,09	297 498,7	0,54
Portuqaliya	260 992,80	0,55	4 566,50	0,06	265 558,1	0,48
Bolqarıstan	194 441,20	0,42	17 090,60	0,24	211 531,8	0,39
Rumıniya	161 077,91	0,34	40 371,80	0,56	201 450,7	0,37
Polşa	89 924,61	0,19	32 087,50	0,44	122 012,1	0,22
Malta	113 450,50	0,24	183,2	0,00	113 633,7	0,21
Sloveniya	82 122,40	0,17	3 744,30	0,06	85 865,7	0,16
İsveç	62 841,90	0,15	22 538,12	0,31	85 380,0	0,16
Avstriya	2 629,50	0,02	70 746,20	0,99	73 375,8	0,13
Belçika	1 061,00	0,00	59 778,30	0,85	60 839,5	0,11
Litva	5 319,40	0,01	20 962,10	0,29	26 279,5	0,05
Kipr	23 422,66	0,05	1 262,30	0,04	24 684,9	0,04
Çex Respublikası	1,7	0,00	21 347,26	0,30	21 348,5	0,04
Danimarka	16,6	0,00	18 498,00	0,27	18 514,5	0,03
Macarıstan	6,5	0,00	17 079,90	0,24	17 086,1	0,03
Slovakiya	55	0,00	13 719,60	0,19	13 773,7	0,03
İrlandiya	0	0,00	12 314,50	0,18	12 314,9	0,02
Latviya	3 974,60	0,02	3 883,30	0,03	7 857,9	0,01
Estoniya	761,2	0,00	5 417,12	0,08	6 178,5	0,02
Lüksemburq	0	0,00	1 459,00	0,03	1 458,0	0,00
Digər	20 777 127,3	43,51	5129 814,7	71,62	25 906 941,9	47,17
Cəmi:	47 756 239,4	100,0	7163 476,3	100,0	54 929 699,7	100,0

Son dövrdə Azərbaycanın AB ölkələri ilə ticarət əlaqələrində yeni texnika, texnologiya, maşınlar, mexanizmlər, elektrotexnika avadanlıqları, xam neft, kimya sənayesi məhsulları, nəqliyyat vasitələri, qara metallar əsasən mübadilə edilmişdir.

Azərbaycanın AB ölkələri ilə idxal və ixrac olunan əsas mallar

Malların adları	min ABŞ dolları	%-lə
İdxal (2015)		
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıq, aparatura	1 005 323,5	49,4
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar	179 942,0	8,8
Kimya sənayesi məhsulları	124 425,0	6,1
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	57 466,7	2,8
Müxtəlif sənaye malları	28 425,5	1,4
Digər	642 072,9	31,5
Cəmi:	2 034 655,6	100,0
İxrac (2015)		
Xam neft	26 335 621,2	97,61
Digər	644 580,9	2,39
Cəmi:	26 979 202,1	100,00

Qeyd etmək lazımdır ki, DGK-dan verilən məlumata görə, 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 26818,23 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 6692,73 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 15698,50 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 8678,77 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Bundan başqa uzaq xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələri sürətlə inkişaf etmişdir.

2015-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində xarici dövlətlərin xüsusi çəkisi olan ölkələr

İxracda			İdxalda		
Milyon ABŞ dolları ilə	Faizlə		Milyon ABŞ dolları ilə	Faizlə	
İtaliya	3 781,44	25,77	Rusiya	1 070,83	17,50
ABŞ	1 742,81	11,88	Türkiyə	905,68	14,80
Fransa	1 316,11	9,02	Almaniya	550,87	9,00
İsrail	1 2136,20	8,41	Ukrayna	521,65	8,36
Rusiya	741,95	5,07	Çin	414,82	7,92
Tayvan	690,39	4,63	Böyük Britaniya	254,77	4,49
Kanada	661,65	4,49	ABŞ	254,22	4,32

İndoneziya	587,48	4,00	Yaponiya	156,21	2,39
Malayziya	396,01	2,69	İtaliya	152,12	2,32
Gürcüstan	381,56	2,64	Belarus	146,66	2,23
Digər	3 145,90	21,40	Digər	1 641,40	26,67
Cəmi	14 699,50	100,00	Cəmi	6 149,73	100,00

ARDGK-dan verilən məlumatlara əsasən, 2015-ci ilin I rübü ərzində ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 6667,67 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1258,41 milyon ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 4609,26 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Belə ki, AR 150 ölkə ilə ticarət sahəsində əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 3551,85 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2010-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə, 2015-ci ilin I rübü ərzində AR-nın xarici ticarət dövriyyəsi 49,75%, o cümlədən ixrac 86,67% artmış, idxal isə 13,7% azalmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici ticarətin inkişafının dinamikası və meyllərinin ətraflı təhlili zamanı ixrac-idxal əməliyyatlarının geoiqtisadiyyatının strukturunun öyrənilməsi əsas rola malikdir. Xarici ticarətin, xüsusilə də ixracın coğrafiyasına görə xarici ticarət əlaqələrindəki prioritetlər barədə təkliflər vermək lazımdır.

2015-ci ilin I rübü ərzində Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları					
İxracda			İdxalda		
Milyon ABŞ dolları ilə		Ümumi ixracda xüsusi çəkisi, faizlə	Milyon ABŞ dolları ilə		Ümumi idxalda xüsusi çəkisi, faizlə
İtaliya	16764,44	39,13	Rusiya	215,45	18,43
İsrail	347,44	7,71	Çin	136,63	11,28
Fransa	312,21	7,06	Türkiyə	121,70	11,02
İndoneziya	278,27	6,04	Ukrayna	87,89	7,50
ABŞ	200,46	4,45	Almaniya	78,43	6,68
Xorvatiya	182,59	4,05	Böyük Britaniya	59,26	5,03
Ukrayna	153,10	3,40	Qazaxıstan	45,65	3,77
Hindistan	152,34	3,38	ABŞ	36,95	2,84
Malayziya	143,48	3,18	Belarus	29,42	2,54
Rusiya	132,59	2,94	Fransa	29,25	2,52
Digər	842,34	18,68	Digər	328,86	28,38
Cəmi	4 509,26	100,00	Cəmi	1168,42	100,00

Son dövrün məlumatları göstərir ki, respublikamızda İdxal-ixracın strukturunda maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, qurğular, bitki mənşəli məhsullar, mineral gübrələr, sular, hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün, kimya sənayesi məhsulları, plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan böyük çəkiyə malikdir. Bundan əlavə daş, gips, sement, slyuda, keramika və şüşə məmulatları, quru yol nəqliyyat vasitələri, üzən nəqliyyat vasitələrinin həcmi xeyli artır. Xüsusi olaraq son dövrdə respublikamızda optik fotoqrafik ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatlar, saatlar, musiqi alətlərinin alınması xeyli artmışdır.

Son dövrdə ölkələr beynəlxalq iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq etmək yolu ilə öz yerli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün qarşıya çıxan problemləri həll etməklə istehsalın effektivliyini artırırılar. Bundan əlavə elm və texnikanı daha da inkişaf etdirmək istiqamətini müəyyən edirlər. Bütün bunlara nail olmaq üçün respublikamız beynəlxalq iqtisadi, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə, inkişafına səy göstərməklə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən bəhrələnməlidir.

Respublikamızda həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindən biri də qeyri-neft sektorunun inkişafı məsələsidir. Bundan əlavə qeyri-neft sektorunun əsas sahəsi olan kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi mühüm məsələdir. Bundan başqa ixracının genişləndirilməsi məqsədilə respublikamızda hərtərəfli dövlət dəstəyi edilir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf olunan yanacaq və motor yağlarının, mineral gübrələrin 50% güzəştə satılması, toxum və tinglərə görə subsidiyaların ödənilməsi bu işdə mühüm rol oynayır. Bundan əlavə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarınin güzəştli şərtlərlə texnika, texnoloji avadanlıqlarla təmin edilməsi, damazlıq heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün lizinq xidmətlərinin göstərilməsi təcrübəsi geniş yayılıb. Daha əlavə olaraq

istehsalçılara səpilən hər hektar sahəyə görə əlavə 40 manat yardımın verilməsi artıq tətbiq edilir. Bu isə kənd təsərrüfatının inkişafına güclü təkan verir. 2015-ci ilə qədər kənd təsərrüfatı mülkiyyətçilərinin torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergiləri ödəməkdən azad edilməsi belə tədbirlərdəndir.

Ölkəmizin ixracında neft məhsullarının xüsusi çəkisi çox olmasına baxmayaraq qeyri neft sektorunun çoxçeşidliliyi kiçik və orta sahibkarlığın sürətli inkişafının məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bundan başqa hələ də ixracımızda karbohidrogen məhsulların payı yüksək faizə malikdir.

Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, Respublikamızın idxalında hazırda mövcud olan əmtəələrə orta və kiçik sahibkarlığın bundan sonrakı inkişafına nail olmaqla qısa vaxtda ixrac yönümlü məhsullara çevirmək mümkündür.

Hal-hazırda Azərbaycanda Üiuit Daxili Məhsulda karbohidrogen məhsulları istehsal edən sahələrin xüsusi çəkisinin 55,2% olması, ixracın 85%-nin neft və neft məhsullarının payına düşməsi, ölkə iqtisadiyyatın “Holland sindromu” xəstəliyinə tutulması ehtimalının istisna olunmaması, torpaqlarımızın 20%-nin Ermələr tərəfindən işğal altında olması, ölkədə hər səkkiz nəfərdən birinin qaçqın olması ölkəmizə problemlər yaradır.

Belə bir məsələni də göstərmək olar ki, respublikamız DTT-yə İEOÖ statusu ilə üzv qəbul olunmasını əsaslandırmaq olar. Respublikamız üçün inkişaf etməkdə olan ölkə statusunun alınması mümkün olmadıqda, bir sıra vacib sahələrdə (məsələn: kənd təsərrüfatı) bu statusun əldə olunması tələb edilməlidir. YUNKTAD ekspertlərinin rəyinə görə bu mümkün hesab edilir. Bundan əlavə bazar iqtisadiyyatı statusu araşdırılmalı, bu statusun Azərbaycan üçün əhəmiyyəti öyrənilməlidir.

Dünya Ticarət Təşkilatına üzvolma danışıqları zamanı kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olması araşdırılmalıdır. Belə ki, ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli aqroiqlim ehtiyatlarının mövcudluğu, ölkə əhalisinin xeyli hissəsinin kənd yerlərində yaşaması araşdırılmalıdır. Ümumdünya

Ticarət Təşkilatına üzvləmə zamanı aparılan danışıqlarda, həm də bütövlükdə ÜDTT daxilində həyata keçirilən ticarət danışıqlarında ən çox mübahisə doğuran sahə kənd təsərrüfatı sahəsidir. Əvvəllər üzv olmuş dövlətlərin təcrübəsi, bundan başqa Kankun və Honkonqda keçirilmiş Nazirlər Konfransları bir daha bunu sübut edir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı üzvləri tərəfindən təqdim olunmuş suallara verilmiş cavablar ölkəmizin xarici ticarət rejimi haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmışdır.

Artıq Azərbaycan ÜDTT-yə yaxın vaxtlarda üzv olacaq, bu işə onun ticarət dövriyyəsinin artmasına və iqtisadiyyatının inkişafına güclü təkan verəcəkdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT STRATEGİYASI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Azərbaycanca iqtisadiyyatın qloballaşması prosesi və ölkənin Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığı

Dünyada gedən iqtisadi və siyasi proseslər, milli iqtisadiyyatlar üçün mənfi təsirlər son illər dünya iqtisad elmində geniş öyrənilir. Belə ki, qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, əsasən ixrac potensialından effektiv istifadəni tələb edir. İqtisadçı R.Xasbulatov qlobal iqtisadi strategiyanın formalaşdırılmasında bunları təklif edir:

- 1.İqtisadi inkişaf və artımı üçün iqtisadi siyasət işlənilib hazırlanmalıdır;
- 2.Stabil əmtəə mübadiləsi və dünya bazarlarına çıxışın daha da sərbəstliyininin təmin edilməsi mühüm məsələdir;
- 3.Avrasiya ölkələrinin iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılmasının stimullaşdırılması.

Belə ki, son illərdə qloballaşma beynəlxalq ticarətin, milli iqtisadiyyatın ixrac potensialına güclü mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, xammal ixracı əsaslı ölkələrin ixrac potensialının dünya qlobal məsələləri qarşısında zəifliyi byruzə edir. İqtisadçı Y.Osipov qloballaşmanın hər şeyin ümumiləşdiyi və onun içərisində əridiyi bir məkan kimi qəbul edir. Tarixi baxımdan inqilablar qədim iqtisadi sivilizasiyadan başladığı kimi, müasir dövrün inqilabi keyfiyyətlərini nəzərə alsaq, qlobal iqtisadiyyat ilə qurtara bilməz. Hərgah, qlobal iqtisadiyyat maliyyə prosesləri faktorlarının mobil bir səviyyəyə çatdırmışdır. İqtisadi prosesləri isə bu iqtisadi məsələlərin əsas amili təminatçısı kimi çıxış edir. Müasir qloballaşmanın hərəkəti elə bir səviyyədədir ki, onun qarşısını almaq mümkün deyil. Hazırki şəraitdə qlobal iqtisadiyyatın faktiki hər bir sahəyə təsirini nəzərə almaq lazımdır. Faktlara nəzər salsaq sonuncu dünya qlobal maliyyə böhranının nəticələrinin neft ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında yaratdığı problemlər buna misal ola bilər. Bəzi ölkələrin gəlirləri əsasən neftdən, neft gəlirləri isə dünya bazarında baş verən

qlobal dəyişikliklərdən birbaşa asılıdır. Respublikaya daxil olan valyuta resurslarının azalması isə, ilk növbədə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf tempinə, xarici ticarətə ixrac potensialına mənfi təsir edir:

1. Belə ki, xarici və daxili investisiyaların cəlbində problemlər üzə çıxır. Daha sonra xüsusi olaraq qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrinin inkişafı üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsi imkanları azalır.

2. Respublikada qeyri-neft sektorunun ixrac təyinatlı əmtəələrin dünya bazarlarına çıxışı azalır.

3. Ölkədə ixrac potensialının stimullaşdırılması üzrə dövlət mexaneizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır.

4. Respublikada ixracın stimullaşdırılması üzrə əlavə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılmasına zərurət yaranır.

Prof.A.Ş.Şəkəraliyev göstərir ki, Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində sürətli inteqrasiyası və bir çox inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələri, dünya maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına müəyyən mənada təsiridir. Neft istehsalçısı olan Azərbaycanda dünya bazarında neftin qiymətinin ucuzlaşması ilə büdcə gəlirləri xeyli azalmışdır. Neftin ucuzlaşması dövlət büdcəsinin 80%-nin neft sahəsi hesabına formalaşdığı, ixracatının 96%-dən çoxunu neft və neft məhsullarının hesabına təşkil edilməsi respublikada iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir çox problemləri də yaratmışdır. Belə ki, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qloballaşmanın təsirinə davam gətirməyi artırmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etməklə, iqtisadiyyatın istehsal sferalarının yüksək artım sürətilə hazırlanması və qeyri-neft sektoru üzrə ixracın stimullaşdırılması olduqca vacibdir:

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının təhlili və tənzimlənməsini öyrənərkən ölkə iqtisadiyyatının qlobal təsirlərdən etibarlı qorunmasının təşkili üçün ilk öncə ixrac yönümlü istehsal sahələrinin genişləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu iş ixracın stimullaşdırılmasına sistemli yanaşmanın təmin olunmasını və sahibkarlıq subyektlərinin fəallığının artırılmasını tələb edir. Ölkədə qeyri-neft sahələrinin investisiyaya

cəlbediciliyinin yüksəldilməsini vacib ölçü kimi qəbul etmək lazımdır. Belə bir tarixi faktı göstərmək olar ki, 1920-1930-cu illərdə dünya iqtisadi böhran zamanı və 1930-cu ildəki "Böyük Depressiya"nın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün ABŞ Prezidenti Franklin Ruzvelt Liberal islahatlar, "Yeni xətt" siyasəti irəli sürmüşdür. Belə ki, ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi siyasət bütün sahələri əhatə edən 70 qanunda əks olunmuşdur. Ruzveltin siyasətinin ana xəttini cəmiyyətdə, iqtisadi fəaliyyətin və sosial proseslərin bütün sahələrində dövlətin tənziomedici rolunu artırmaq təşkil edirdi. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 1930-cu illərin ortalarından başlayaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarında iqtisadi sabitlik bərpa olundu, sahibkarlığın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu, ölkənin ixrac potensialı artdı.

Hal-hazırda iqtisadiyyatın qloballaşması dünya inkişafının qanunauyğunluqlarından biridir. Bundan əlavə iqtisadiyyatın artan qloballaşması kapitalın yerdəyişməsinə güclü təsir göstərir. Bu baxımdan kapitalın effektiv hərəkəti tsiklinin əsasında ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılması və ölkəyə gətirilən valyuta ehtiyatlarının stabil saxlanması, həm də artırılması üçün ixrac potensialının diversifikasiyalaşdırılması olduqca zəruridir. Hal-hazırda respublikanın ixrac strategiyasının məqsədi davamlı iqtisadi təhlükəsizliyin, xarici siyasətin maddi bazasının möhkəmləndirilməsinə xidmət etməkdir. Ölkədə ixrac strategiyasının işlənməsi vaxtı karbohidrogen və qeyri-karbohidrogen ixracının optimal tarazlaşdırılması məsələsi əsas məsələdir. Belə ki, qeyri-neft ixracı sektorunda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları əsas rol oynayır. Hazırda neft-kimya məhsullarının, habelə elektrik enerjisinin ixrac imkanları genişdir. Respublikamızın coğrafi mövqeyinin üstünlüyündən istifadə etməklə Böyük İpək yolu, Şimal-Cənub dəhlizi üzrə neft-qaz məhsulları deyil, başqa əmtəələrin daşınması üçün yaxşı şərait vardır. Ölkəmizdə turizm, maliyyə-bank, İKT sahələri üzrə ixrac imkanlarını artırmaq olar. Qeyri-neft ixracının şaxələndirilməsi həyata keçirilməlidir. Respublikamızda neft müqavilələrində iştirak edən şirkətlərin neft maşınqayırması və digər qeyri-neft sahələrinin inkişafını təmin etmək lazımdır. Belə bir fakt, Qazaxıstanda xarici investor şirkətlər maşınqayırma və başqa

əmtəələrin istehsalı üçün 300 milyon dollar civarında sifarişlər yerləşdirirlər. Belə ki, Ümumdaxili məhsulun həcmi 45 min dollardır. Nigeriyada isə bu göstərici 900 dollardır. Göstərilən fərqlər həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın səviyyəsi, açıqlığı ilə əlaqəlidir. Belə ki, qeyri-neft iqtisadiyyat sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün yüksək və davamlı iqtisadi artım təmin etməlidir. Respublika iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin qlobal təsirlər şəraitində artı bilməsi imkanları mövcuddur. Belə ki, respublikada ixrac yönümlü qeyri-neft sahəsi əmtəələrinin çeşidinin yüksək səviyyədə davamlı artımı həyata keçirilməlidir.

Hazırkı şəraitdə iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri respublikanın ixrac məhsulları müstəvisinin kənar periferiyasında yerləşir və hazırkı ixrac səbətində ən yaxın məhsullara məsafə çox böyükdür. Ona görə də respublika iqtisadiyyatının təbii, yaxud “üzvi” diversifikasiyası çox çətinidir. Respublikada “İqtisadiyyatın təbii diversifikasiyası” və yaxud “üzvi diversifikasiyası” anlayışları altında ixrac potensialının heç də az olmayan effektiv yollarını tapmaq vacibdir.

Belə ki, respublikanın təbii resursları, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri, əmək və intellekt resursları olduqca zəngindir. Bundan əlavə bir sıra güclü potensiala malik qeyri-neft sahələrindən effektiv istifadə olunmalı və onların ixrac yönümlüyü daha dərinədən müəyyənəndirilməlidir. Bundan başqa kimya və neft kimya, metallurgiya, neft və qaz maşınqayırması, kənd təsərrüfatı və aqrar sahə, turizm, İKT-nin inkişafı məsələləri nəzərə alınmalıdır. Respublikanın ixrac sektorunun diversifikasiyalaşdırılma strategiyası əlverişli olmalıdır. Yəni rəqabətdə qlobal meyarlar nəzərə alınmalı, əks tədbirlər müəyyənəndirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici kapitalın ölkəyə gətirilməsi və investisiyaların cəlbi proseslərində müasir iqtisadi meyllərə əks iqtisadi siyasət mexanizmlərinin dövrüyyəyə buraxılması vacibdir. Respublikanın xaricə kapital ixrac etmək imkanları gələcəkdə nəzərə alınmaqla və ölkənin iqtisadi maraqları qorunmaqla optimal modelləşdirilmələridir. Respublikamızda son dövrdə investisiya mühitində vəziyyət xeyli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Belə ki, xarici investorlar tərəfindən ölkəyə marağın artmasını göstərmək olar. Respublikanın maliyyə imkanlarının ciddi

şəkildə artmasına baxmayaraq, xarici kapitalın gələcəkdə də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında iştirakı lazımdır və arici iş adamlarının qeyri-neft sektorunda daha fəal iştirak etmələri üçün şərait var. Respublika iqtisadiyyatının ixrac potensialının artırılması, rəqabətqabiliyyətli əmtəə istehsalının genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən işlər daha da artmışdır. Ölkədə maliyyə imkanları və iqtisadi gücün artması nəticəsində Respublika xarici ölkələrdə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir. Respublikamızın qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialının genişləndirilməsi yollarının çoxvektorluğu istiqamətində bir çox istiqamətləri formalaşdırmaq olar:

1. Respublikamız qlobal maliyyə və investisiya mühiti şəraitində beynəlxalq inteqrasiya kanallarına daha fəal iştirakı ixracın qeyri-neft sahələri o cümlədən xidmət sahələri üzrə diversifikasiyalaşdırılmasına əlavə şərait yaradır.

2. Aktiv beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq, təsərrüfat və kooperasiya əlaqələrinə qoşulan ölkə kompaniyalarının ixrac potensialında rolunun yüksəldilməsinin stimullaşdırılması üçün şərait yaradır.

3. Xarici ticarət fəaliyyətinin fəallaşması ilk növbədə ixrac potensialının yüksəldilməsinə gətirib çıxarıcıdır. Belə ki, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının yüksəldilməsi dövlətin xarici ticarət siyasətinin əsasını göstərir.

Respublikanın müasir iqtisadi siyasətinin uğurlarını göstərən mühüm faktorlardan biri onun çoxvektorlu, fəal və effektiv xarici siyasətidir. Son 12 ildə məhsul ixracı 14 dəfə, xidmətlərin ixracı isə 11 dəfə artmışdır. Neft və neft səhsullarının ixracda yüksək paya malik olması iqtisadiyyatın formalaşmış ənənəvi strukturu ilə bağlı məsələdir. Son dövrdə neft sektorunun payı azalmışdır. 2014-cü ildə neft sektorunun payı ixracda 93,2%, 2015-ci ildə 92,2% olmuşdur. Bu rəqəm 2018-ci ildə 85,1%, 2020-ci ildə isə 80% həcmində olacağı gözlənilir. Qeyri-neft sahələrinin sürətli inkişafı bu istiqamətdə yaxın gələcəkdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Bundan başqa qeyri-neft sektorunun və onun ixracının artması bir çox beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da özünü göstərir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsinin əsas yollarından biri əmtəə və xidmətlərin ixracı hesabına ümumi ixrac potensialının gücləndirilməsidir.

2015-ci ildə dərc edilmiş hesabatda göstərilir ki, respublikamızda enerji sahəsi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər sahələrinin diversifikasiyalaşdırılması sferasında böyük uğurlar vardır. Respublikamızda sənaye ölkənin əsas inkişaf etmiş iqtisadiyyat sahəsidir. Belə ki, yanacaq-enerji sahəsi, kimya sənayesi, maşınqayırma, metallurgiya, yeyinti və başqa sənaye sahələri inkişaf etmişdir, ölkəmizdə kənd təsərrüfatında əsas sahələr kimi taxıl istehsalı, heyvandarlıq, bitkiçilik, meyvə-tərəvəz, çayçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük və tütünçülükdür. Hal-hazırda respublikada 70 dövlətdən xarici investisiya yatırılmış 200 şirkət fəaliyyət göstərir. Respublikada sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarının hər birinin ixrac potensialına mühüm təsiri vardır. Belə ki, bu sahələrin inkişafının intensivləşdirilməsi, ixracyönümlü tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətli əmtəələr istehsalını təşkil edən ixrac təyinatlı müəssisələrin sırasının genişləndirilməsi çox vacibdir. Ölkədə qeyri-neft ixracının potensialından istifadənin yüksəldilməsində səmərəli yollarından biri hesab edilir. Dünya ekspertləri göstərir ki, respublika iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasında maraqlıdır. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun illik 8-10% artım sürətinin saxlanması üçün ciddi və ardıcıl islahatların aparılması vacibdir.

“Azərbaycan – 2020: gələcəyə baxış ” inkişaf Konsepsiyasında 2020-ci ildə adambaşına düşən qeyri-neft ixracının həcmi 1000 dollara çatdırılması hədəf kimi müəyyən edilib. Belə ki, yaxın gələcəkdə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının yüksəldilməsi yollarının modernləşdirilməsinin intensivləşdirilməsi fikrindəyik. Bunun üçün respublikamızla oxşar iqtisadi sistemlərə və inkişaf meyillərinə malik ölkələrin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Respublikamızın strateji ölkə partnyorlarından biri olan Gürcüstanda ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsinin effektiv yollarından biri maliyyə və sığorta mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində dövlətin güclü dəstəyindən istifadə olunmasıdır. Beynəlxalq ticarət fəaliyyətinin təşkilinə, ixrac əməliyyatlarının aparılmasına ortamüddətli və uzunmüddətli ssudaların verilməsi Gürcüstan İnkişaf Bankı, xarici ölkələrə əmtəələrin və investisiyaların ixracı üzrə sığortanı “Gürcüstan Qarant” ixrac-kredit sığorta şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. Mövcud şirkətlərin səhmləri isə

Gürcüstan hökumətin məxsusdur. İxracın təşkilində bu kimi güclü dövlət dəstəyinin olması ilk növbədə ixrac təyinatlı müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır. Gürcüstanda 2014-2015-ci illərdə ölkənin sənaye=innovasiya inkişafı üzrə Dövlət Proqramı yerinə yetirilib. Proqramda yerli şirkətlərin xarici-iqtisadi əlaqələri və ixrac əməliyyatları ilə bağlı fəaliyyətlərinin kommersiya və siyasi risklərinin sığortalanması, digər stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi həyata keçirilmişdir. Belə ki, ixrac reytinginə görə Gürcüstan 2014-cü ildə dünya ölkələri sırasında 68-ci olmuşdur və ixracın ümumi həcmi 40 mlrd. Dollar təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2014-cü ilin yekunu üzrə adambaşına ixracın həcminə görə Gürcüstan (4556 dollar).

Respublikamız son 12 ildə özünün iqtisadi inkişaf modelini, xarici ticarət siyasətini, ixrac konsepsiyasını daim təkmilləşdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda heç də zəif olmayan bank sektoru və sığorta institutu fəaliyyət göstərir. Respublikanın kommersiya banklarının 01.01.2014-cü il tarixə aktivlərin cəmi 20,4 mlrd. manat səviyyəsindədir. Belə ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun səviyyəsi, onun qeyri-neft sahələrinin müxtəlif sahələri üzrə diversifikasiyalaşdırılması, əsas iqtisadi sahələrdə, ixrac təyinatlı müəssisələrin yaradılması problemləri son vaxtlar müzakirəyə səbəb olmuşdur. Respublikanın kommersiya bankları tez və daha çox mənfəət əldə etmək üçün kredit resurslarının əksəriyyətini istehlak əmtələrinin alınması üzrə kreditlərə – yəni istehlak kreditlərinə yönəltdikləri kreditin həcmi 15,6 mlrö manat olub. Respublikada kommersiya banklarının kredit portfelinin iqtisadiyyat sektorları strukturunda ev təsərrüfatları 42,06 %, ticarət və xidmət sektoru 13,30%, sənaye və istehsal sektoru – 10,50%, kənd təsərrüfatı və emal sektoru – 5,69%, energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektoru – 1,82% təşkil etmişdir. Belə bir məsələni göstərmək vacibdir ki, qeyri-neft ixracının yüksəldilməsi yolları kimi prioritet hesab olunan sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinə ayrılan kreditlərin xüsusi çəkisi üst-üstə 14% təşkil edir. Gələcəkdə respublika banklarının kredit resurslarının əhəmiyyətli hissəsinin ixracyönümlü əmtəə və məhsulların istehsal sahələrinin yaradılması istiqamətinə yönəldilməsinin hüquqi və əməli mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi olduqca

vacibdir. Belə ki, görüləcək işlərin səmərəliliyi yüksək olarsa, ölkənin qeyri-neft ixracının potensialının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Ölkədə güclü potensiala malik qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq modelinin “kommersiya banklarının kredit resursları” ixrac yönümlü istehsal sahələri, rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsulları, valyuta resurslarının ölkəyə gətirilməsi mənbələrinin şaxələndirilməsi və valyuta rezervlərinin artması vacibdir. Səmərəli və məhsuldar fəaliyyətin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli nəticələrin əldə ediləcəyi gözlənilir. Ölkədə bank kapitalı-istehsal-ixrac potensialının artması respublikanın ilk növbədə qeyri-neft ixracının diversifikasiyalaşdırılması, coğrafiyasının genişləndirilməsini tələb edir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2014-cü il fevralın 5-də regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransda qeyd etmişdir: “Hesab edirəm vaxt gəlib çatıb ki, banklar iqtisadiyyatın real sektoruna dah çox maliyyə resursları ayırırlar. Hazırda belə deyildir. Ancaq bankların funksiyalarından biri də ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatına daha böyük təkan versinlər. Xüsusilə dövlət də bank sektorunun inkişafına böyük dəstək verir. Ona görə də banklar da öz sosial məsuliyyətlərini dərk etməlidirlər və iqtisadiyyatın real sektoruna daha çox vəsait ayırmalıdırlar”. Azərbaycanda dövlətin özəl sahəyə qeyri-neft sahəsinə həmçinin bank sahəsinə sistemli dövlət dəstəyi mexanizmləri ilə yanaşması, bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Gələcək illərdə respublikanın kommersiya banklarının kreditləri hesabına müxtəlif əsas iqtisadi sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi və onların ixrac potensiallarının artırılması yollarının şaxələndirilməsi vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda imkanlar dərinlən öyrənilməmişdir və sahibkarlıq, biznes subyektlərinin maarifləndirilməsi prosesləri, zəif həyata keçirilir. Bank sahəsinin fəaliyyəti üçün əhəmiyyətliyi geniş təbliğ edilmir. Belə ki, respublikada nəqliyyat və rabitə sektoruna yatırılan hər bir manat kredit 4,8 manatlıq əlavə Ümumi Daxili Məhsul yaradır. Kənd təsərrüfatına yönəldilən 1 manat kreditin artım “multiplikasiya əmsalı” təqribən 3,9-4,1 manatdır. Belə ki, qeyri-neft sahəsinin kreditləşdirmə və maliyyələşdirmə mənbələrinin şaxələndirilməsi, bu sektorun ixrac potensialının yüksəldilməsi

yollarından əhəmiyyətli kimi özünü göstərir. Respublikanın qeyri-neft sahəsinin modernizasiyasının ölkə iqtisadiyyat artım sürəti ilə əks olmaması son 20 ildə ciddi müzakirə mövzudur. Belə ki, qeyri-neft sahələrinin potensialından hələ də səmərəli istifadənin həyata keçirilmədiyini göstərmək lazımdır. Hal-hazırda xarici investisiyalardan ölkə iqtisadiyyatında səmərəli istifadənin yolların tədqiq edilmişdir. Respublikamızda xarici investisiyaların yanacaq-energetika sahəsinə cəlb edilməsi sahəsində xeyli iş aparılıb. Qeyri-neft sahəsinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində mövcud problemlər hələ də öz həllini tapmayıb. Qeyri-neft sahəsinə xarici investisiyaları cəlb etmək məqsədilə nəzərdə tutulan dövlət proqramını işləyərkən, onun ayrı-ayrı sahələr üzrə tərtib olunmasına diqqət yetirilməlidir. Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması sistemli işlənməli, bu sektorun müxtəlif bölmələri arasında müvafiq mütənəsiblik yaradılmalıdır. Bundan əlavə investisiyaların həcmi ölkə ictimai gəlirinin səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir edir və ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif inkişaf elementlərinin formalaşması onun inkişafından asılıdır. Buna görə də xarici təcrübənin öyrənilməsi və ölkənin investisiya potensialının düzgün qiymətləndirilməsi mühüm məsələdir. Respublikanın gəlirlərinin respublikanın özəl sahəsinin rəqabətə davamlılığına təsiri istiqamətləri barədə fikirlər vacibdir. Respublikanın neft sahəsinin inkişaf meyli sürətləndikcə, risk istiqaməti sırasında xarici investisiyaların kəskin azalması özünü göstərir. Belə ki, hazırkı iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinin təhlili göstərir ki, son dövrdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalarda daxili investisiyaların xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Respublikanın qeyri-neft sahəsinə onun ixrac potensialının artırılmasına xarici kapitalın və iri həcmli xarici investisiya vəsaitlərinin cəlb edilməsi olduqca önəmlidir. Ölkədə neft gəlirlərinin investisiya kimi sənayenin qeyri-neft sahəsinin inkişafına: sənayenin ixrac potensialının artırılmasına, innovasiya xarakterli layihələrin həyata keçirilməsinə keyfiyyətin idarə edilməsi sistemlərinin tətbiqinin yönəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasına, aqroservis sahəsinin yaradılmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış və ixrac imkanlarının genişləndirilməsinə ixrac potensialı kənd

təsərrüfatı sahələrinin xüsusən çayçılıq, gülçülük, barama, tütün, sitrus meylləri, tərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsi vacibdir. Hazırda ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, həmçinin ənənəvi məhsul bazarlarının yeni keyfiyyət və kəmiyyət prinsipləri əsasında bərpası təkidlə tələb olunur. Müasir şəraitdə global rəqabət geostrateji və geoiqtisadi maraqlar baxımından respublikamız qərbi ölkələri ilə MDB müttəfiqləri olan bir qrup postsovet respublikaları arasındakı siyasi-iqtisadi əlaqələrin kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının bərpası üçün böyük imkanlara malikdir. Belə ki, MDB xüsusən Rusiya, Belarus, Ukrayna kimi ölkələrə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının həcmi artırılması imkanları vardır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlükdən sonra respublikanın qeyri-neft sahələrinə təsirinin artması gözlənilir. Respublikanın daha müvəffəqiyyətli və sabit inteqrasiyası üçün onun xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi artırılması baş verir. Bundan əlavə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması ilə xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunun diversifikasiya olunması vacibdir. Ölkədə qeyri-neft sahələrinin tərkibində kənd təsərrüfatının payının artırılması olduqca vacibdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı əmtəələrinin ixrac potensialının qabarıq formada verilməsi və əhəmiyyətinin artması zərurəti yaranıb. Respublikamız zəngin təbii resursları və təbiətdən istifadədə güclü potensialı buna orta və iri müəssisələrin yaradılması ixrac əmtəələrinin çeşidinin sürətlə artırılmasına səbəb ola bilər. Bu isə ixrac potensialının gücləndirilməsində çoxşaxəlilik amilini təmin edərdi. Dünyanın inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən fermerlərin gəlir mənbələri əsasən, bu əmtəələrin alıcılara birbaşa satışından, pərakəndə satış sahəsindən topdansatışla məşğul olanlara satışdan, məhsul bazarlarında satışdan, emal müəssisələrinə və dövlətə satışdan yaranır. İxrac kanallarına malik olmağı göstərir. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatının ixrac təyinatlı əmtəələrinin çeşidinin və həcmi artırılması mümkündür. Respublikamız yaxın 10-15 ildə ölkənin kənd təsərrüfatı və aqrar sahənin ixrac həcmi artırılması imkanları olacaq. Ölkəmizi gələcəkdə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının yüksəldilməsində ciddi uğurlar gözləyir.

Dünya maliyyə böhranı dairəsinin genişləndirilməsi və maliyyə, iqtisadi böhranların nəticələrinin artması prosesləri dünya iqtisadiyyatında yerli qaydaların və meyllərin formalaşmasına şərait yaradır. Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, bir ölkənin təbii ehtiyatları azdırsa və ya milli resurslar baxımından problemləri varsa, bu proseslərdə qlobal rəqabətə davam gətirmək üçün çox mürəkkəb məsələlər həll edilməlidir. Ölkədə mövcud olan resurslarla və nisbətən təbii ehtiyatlarla zəngin ölkələr isə bu resursları obyektiv və dəyərincə qiymətləndirməli və ondan səmərəli istifadə etməlidir. Bu isə sonda ölkənin ixrac imkanlarının və ticarət dövriyyəsinin artmasına gətirib çıxaracaq. Respublikamız qloballaşma şəraitində qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi istiqamətində hələlək dayanıqlı mövqeyə malik deyildir. Bu isə pozitiv strateji tədbirlərin görülməsi, dövlət proqramların icrası, bir çoxlarının hazırda icra prosesində olması isə bu nəticəyə gəlməyə imkan verəcəkdir.

3.2.Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün səmərəlilik problemi

Hal-hazırkı iqtisadi inkişaf meyilləri və strateji hədəfləri ölkə iqtisadiyyatının daha da şaxələndirilməsini və modernləşdirilməsini tələb edir. Ölkə iqtisadiyyatının gələcək DTT-yə qəbulu inkişaf proseslərinin daha səmərəli və optimal təşkili üçün bu proseslərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsini qarşıya qoyur:

1.Ölkə iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatlı funksiyaları və fəaliyyət prinsipləri formalaşdığından yeni keyfiyyət-kəmiyyət mərhələsinə qalxması prioritetlərinin həyata keçirilməsi.

2.Milli iqtisadiyyatın baza prinsiplərinin imkan verdiyi yeni iqtisadi inkişaf meyarlarının öyrənilməsi.

3.Hal-hazırkı texnologiyalar, idarəetmə metodları əsaslı innovasiyalaşdırılmış iqtisadi inkişaf modelinin tətbiqi.

4.Ölkədə rəqabətqabiliyyətli ixracyönümlü müəssisələrin təşkili və bu sahənin inkişaf etdirilməsi.

5.DTT-yə keçid ərəfəsində neft-qay amilindən yararalanaraq bu sahənin gəlirlərindən ölkənin qeyri-neft sahəsinin inkişafının intensivləşdirilməsi dərəcəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi.

6.Milli iqtisadiyyatının neft və qazla bağlı olmayan potensialının yenidən qiymətləndirilməsi və reallaşdırılması.

7.Ölkədə qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialının artımına imkan verə bilən iqtisadiyyat sahəsinin inkişafının dayanıqlılığının və davamlılığının həyata keçirilməsi.

8.Ölkədə qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması, ixrac potensialının tənzimlənməsinin səmərəli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması.

Milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi üçün ümumi prinsiplərlə yanaşı, iqtisadiyyatın davamlı, qeyri-neft sahələrinin sürətli inkişafının təmin edilməsi

prinsipləri əsas götürülərək respublikamızda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin beş əsas istiqaməti mövcuddur:

-iqtisadiyyatın innovativ inkişafı. Respublika şirkətləri tərəfindən yeni texnologiyaların mənimsənilməsini, rəqabətə davamlı əmtəə istehsalının təmin edilməsini və ixrac bazarlarının genişləndirilməsini əhatə edir;

-ölkədə bazar təsisatlarının dinamik inkişafının davam etdirilməsi, möhkəmlənməsi və rəqabət mühitinin təşkili;

-ölkə iqtisadiyyatının daha da diversifikasiyası;

-insan kapitalının yeni keyfiyyətinə nail olunması;

-ölkədə iqtisadi artımın yeni mənbələrinin yaradılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektoru sahələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, ilk öncə qeyri-neft ixracı mənbələrinin genişləndirilməsi mühüm strateji vəzifələr kimi çıxış edir. Bu işdə həmin sahələrin işinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirmə mexanizmlərinin reallaşdırılmasını zəruridir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun səmərəliliyinin (mənfəətin), məhsulun keyfiyyətinin, rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına və bütövlükdə qeyri-neft sektorunun özünü maliyyələşdirmə sistemində keçməsinə tələb edir. Qeyri-neft sektorunun Dövlət Büdcəsində payının artmasının iqtisadiyyatın neft gəlirlərindən asılılığın azaldılmasının vacib şərtidir. Qeyri-neft sektorunun ixrac həcmi, gəlirliliyi artım dinamikasının intensivləşdirilməsi üçün vacibdir. Ölkədə qeyri-neft ixracının əhəmiyyətli səviyyədə artımı reallaşdırılmayınca, iqtisadiyyatın neft gəlirlərindən asılılığının azaldılmasına nail olmaq xeyli çətin bir məsələdir. Belə ki, respublikanın regionlarının inkişaf səviyyəsini və maliyyə göstəricilərini ayrıca təhlil etsək, onda respublikanın əksər regionları mərkəzdən ayrılan dotasiyalar və maliyyə resursları hesabına öz yerli büdcələrini formalaşdırırlar. Belə ki, hazırkı şəraitdə neft gəlirləri bu proseslərdə birbaşa əsas mənbə kimi çıxış edir. Göstərilən faktorlar nəzərə alınmaqla, qeyri-neft sektoru potensialının əsasən regionlarda formalaşdırılmasını da əsas götürərək ölkənin qeyri-neft sektorunun ixracının yeni keyfiyyət, kəmiyyət mərhələsinə çıxarılması, olduqca zəruridir. Burada mövcud

potensialın bazalar əsasında müəyyənləşdirilməsi, dövlət proqramlarında, tədbirlərdə qeyri-neft ixracı hədəflərinin nisbətən konkretləşdirilməsi, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin uzun müddətə hesablanmış strateji məqsədlər prinsipi ilə işlənilib hazırlanmalıdır. Bundan əlavə qeyri-neft sektoru subyektlərinin ixracyönümlü iqtisadiyyata marağının çoxfunksiyalı və çoxşaxəli prinsiplər əsasında formalaşdırılması, ixrac əməliyyatları iştirakçılarının əsaslı, bazar iqtisadiyyatı faktorları əsasında fəaliyyətinin gücləndirilməsi aktuallığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev «Norm» sement zavodunun açılışında demişdir: «Bu zavodun fəaliyyətə başlaması sement istehsalında bütün hədəflərimizə çatmaq üçün bizə imkan yaradır. Çünki bizim əsas məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bu sahədə idxaldan asılılığımızı aradan götürək və nəinki özümüzü tam şəkildə təmin edək, eyni zamanda, kifayət qədər böyük ixrac potensialının yaradılması da bizim hədəfimiz idi».

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektoru ixracının artırılmasının strateji xəttinin ideoloji əsasını, siyasi rəhbərliyini bu sahədə ciddi niyyətlər və hədəflər ifadə edir. Belə ki, yaxın gələcəkdə çoxlu sayda dövlət dəstəyi mexanizmləri, o cümlədən, birbaşa olaraq geri qayıtmayan maliyyə mexanizmləri ilə dəstəklənən, geniş infrastruktur imkanlar yaradan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və aqrar sektorda artıq ərzaq məhsulları üzrə ölkə tələbatından əlavə məhsulların istehsalı reallaşdırılıb. Bundan başqa bu əmtəələrin keyfiyyət göstəriciləri xeyli yüksəkdir və rəqabətqabiliyyətlidir. Bütün bunların nəticəsində respublikamızın əldə edəcəyi mənfəətin və çata biləcəyi hədəfləri belə izah etmək olar:

1. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və aqrar sahəyə subsidiyalar, dotasiyalar ayrılmasına ehtiyac yaranmır.

2. «Made in Azerbaijan» brendi kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazarlarına çıxışının həcmi genişlənib.

3. Respublikanın bütün rayonlarında qeyri-neft ixracı potensialının yeni mənbələri vardır.

4. Ölkədə neft gəlirləri ilə yanaşı respublikaya daxil olan valyuta resurslarında qeyri-neft sektorunun payı gecdikcə çoxalır.

5. Respublikanın rayonlarının əksəriyyətinin büdcəsi yerli maliyyə vəsaitləri vasitəsi ilə doldurulur.

6. Respublikada qeyri-neft sektorunun ixracı ölkə iqtisadiyyatının artım sürətini sabitləşdirir.

7. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının genişləndirilməsi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini xeyli artırır.

Belə bir faktı göstərmək lazımdır ki, hazırda 2020-ci il də daxil olmaqla, həmin istiqamətlər üzrə ölkə iqtisadiyyatının, onun müxtəlif sahələrinin o cümlədən qeyri-neft sektorunun ixrac təyinatlı sahələrinin davamlı inkişafı, bu proseslərdə yüksək nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur. Respublikamızın dünya ölkələri arasında stabil və dayanıqlı yer alması üçün dövlət proqramları, tədbirlər planı, strateji hədəflər müəyyən olunmuşdur. Belə ki, 2015-2020-ci illərdə qeyri-neft sənayesinin inkişaf prioritetlərinə aid regionlarda rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü əmtəələr istehsal edən, müasir texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin yaradılması olduqca vacibdir. Bu işə dünya bazarlarında ixraca stimül verilməsinin əsas prioriteti kimi qəbul edilməlidir. Tədqiqatlar nəticəsində DTT-yə qəbul zamanı prioritetlər bunlar kimi müəyyənləşdirilib:

1. Qeyri-neft sahələrinin iqtisadi rayonlar üzrə inkişafının investisiya siyasətində prioritet kimi qəbul edilməsi.

2. Respublikada xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye parklarının təşkili.

3. Respublikada neft-kimya sənayesinin yenidən qurulması, onun emal müəssisələrinin çoxaldılması.

4. Respublikanın maşınqayırma sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi, istehsal olunan əmtəələrin xarici bazarlara çıxarılmasının rəqabətə davamlılığının artırılması və neft-maşınqayırma sənayesinin əvvəlki şöhrətinin qaytarılması.

5. Ölkəmizdə qara və əlvan metallurgianın sürətli inkişafına nail olmaq.

6. Respublikamızda yüngül sənayenin inkişafı, daxili və xarici bazarlarda bu əmtəələrin rəqabətə davamlılığının artırılması.

7. Respublikada yeyinti sənaye sahələrində istehsal edilən əmtəələrin rəqabətə davamlılığının artırılması.

8. Respublikada yeni və müasir sahə olan nanotexnologiyaların inkişafını təmin etmək.

9. Ölkəmizdə kosmik sənayenin inkişafının davam etdirilməsi.

10. Ölkədə gəmiqayırma sahəsində işlərin genişləndirilməsi və bu sahənin inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi.

11. Ölkədə elektron və digər avadanlıqların istehsalının artırılması.

12. Respublikada tikinti materialları sənayesinin inkişaf etdirilməsi.

Bütün bunlar isə respublikanın DTT-yə tez bir zamanda daxil olmağı sürətləndirəcək. Belə ki, qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyasının prioritetləri kimi qəbul edilən strateji fəaliyyət istiqamətlərinin hər birinin əsasında qeyri-neft ixracının artırılması, ixrac potensialının gücləndirilməsi dayanır. Ölkədə qeyri-neft ixracı potensialının artırılması, onun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə strateji vəzifələr bir-birini tamamlayır. Strateji «Yol xəritəsində» uzun illər ölkə iqtisadiyyatında formalaşmış ənənəvi sahələrin və müasir iqtisadiyyat sahələrinin hər birinin ixrac potensialının, bu potensialı formalaşdıran təbii resursların qiymətləndirilməsi, qanunvericilik baxımından tənzimlənməsi, reallaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi qarşıda qoyulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz ərazicə o qədər böyük deyil, lakin faydalı qazıntılarla çox zəngindir. Azərbaycanda qara, əlvan, yüngül, nadir metalların, inşaat məmulat daşları alunit, daş duzu, barıt, gips yataqları, mineral, sənaye əhəmiyyətli su sahələri vardır. Bu sərvətlərdən səmərəli istifadə hazırki dövrdə qarşıda duran əsas vəzifədir. Ölkəmiz öz təbii sərvətlərindən səmərəli istifadədə tarixi nailiyyətlər əldə etsə də (neft-qaz ehtiyatları nəzərdə tutulur) bu respublikanın təbii, mineral resurslarının tam coğrafiyasını və potensialını göstərmir. Belə ki, respublikanın qeyri-neft sahələri sənaye sahələrinin potensialından və ixrac imkanlarından tam səmərəli istifadə edilmir. Respublikamızın müasir iqtisadiyyatın xammal yönümlüyü, emal sənayesinin məhsuldarlığının aşağı olması, yeni maliyyə sahələrinin iqtisadiyyatın emal sənayesinə investisiya yönəldilmələrinə maraqlarının olmaması, emal sənayesinə xarici investorların iqtisadi marağının az olması kimi problemlər vardır. Bundan

əlavə respublikanın ixracı neft və neft məhsullarından asılıdır. Bu isə müxtəlif beynəlxalq qurumlar respublikada aqrar sektorun geniş ixrac potensialına və xeyli sayda kənd təsərrüfatı məhsullarına görə ölkənin müqayisəli üstünlüyə malik olduğunu göstərir. Dünya Bankının 2006-cı ildə apardığı «Azərbaycanın kənd təsərrüfatındakı müqayisəli üstünlüklərin gerçəkləşdirilməsi» adlı tədqiqatda göstərilir ki, ölkənin meyvə-tərəvəz və çüd məhsulları kimi yüksək dəyərli kənd təsərrüfatı məhsulları üçün münasib təbii şəraitə malik olması respublika üçün böyük üstünlükdür... Həm yerli, həm də ixrac bazarları, eləcə də emal üçün məhsullar, şimaldan cənuba qədər uzanan xətt boyunca – şimalda Quba və Xaçmazdan, cənubda Astaraya qədər olan ərazidən təchiz olunur. Belə ki, Dünya Bankının hesablamaları müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə əsaslanır və araşdırma aparılan dövrdə araşdırma obyektini kimi seçilən bir sıra əmtəələrin ölkədaxili dəyəri xarici bazar qiymətlərindən 50-65% aşağıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı məhsulları və aqrar sahədə ixracı məhdudlaşdıran faktorlar texniki gerilik, modernləşdirməyə investisiyaların aşağı olması, alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması, marketinq, menecment sisteminin zəif inkişafı, servis xidmətinin olmaması, yerli emal müəssisələrinə kənd təsərrüfatı məhsullarının satış şəbəkəsinin zəifliyi, beynəlxalq standartlar baxımından xarici bazarlara çıxışının aşağı olması aiddir. Respublikada ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlılığının artırılmasında əsas addımlar atılmış olacaqdır. Belə ki, «2008-2015-ci illərdə Azərbaycanda əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı» nda 2015-ci il üçün hədəf göstəricilərində dənli bitkilərin məhsuldarlığının 2014-cü ildəki 284 s/hektardan 33s/hektara qədər artırılması və 950 min hektar sahədə dənli bitkilərin əkin sahəsinin uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Belə ki, dənli bitkilərin ümumi istehsalının 2,9 mln. ton səviyyəsində təmin edilməsi, 960 min ton ət istehsalı (2014-cü il 284,0 min ton), 2,5 mln.ton süd və süd məhsulları istehsalı (2014-1,9), 90 min ton sənaye üsulu ilə quşəti istehsalı (2014-40,6), 1,5 mlryd. Ədəd yumurta istehsalı (2014-1,3), 1,23 mln.ton tərəvəz və bostan bitkiləri istehsalı (2014-1,84), 900 min ton meyvə istehsalı (2014-819,8) və sairələr nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bu dövlət proqramının sonuna müəyyən

hədəflər və istiqamətlər müəyyənləşdirilsə də, bəzi istiqamətlər üzrə istehsalın artırılmasında, ixrac potensialının gücləndirilməsində mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə etmək potensialı mövcuddur. 2016-cı ilədək meyvə istehsalının artırılması nəzərdə tutulmamışdı. Bu sahədə isə güclü ixrac potensialı istifadə olunmamış qalır. Respublika hökuməti kənd təsərrüfatı, aqrar sektorun məhsullarının planlaşdırılması, istehsalı, tədarükü, saxlanması, satış şəbəkəsinin müəyyən edilməsi sahəsində xeyli iş görməlidir, ixrac bazarlarına uzunmüddətli, qarşılıqlı və etibarlı iqtisadi, kooperasiya əlaqələri formasında çıxarılması, möhkəmlənməsi problemlərini özündə əks etdirən fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməlidir, prioritet kimi götürməklə kifayətlənməməli, bu işlərin reallaşdırılması istiqamətində əsaslı işlər həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının təkmilləşdirilməsi məqsədilə mühüm vəzifə ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin ixrac fəaliyyəti ilə daha səmərəli, məhsuldar məşğul olmaları məsələsidir. Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması qlobal dünya bazarları şəraitində çox çətinləşmişdir. Respublikada dövlət tərəfindən sahibkarlığın dəstəklənməsi mexanizmlərinin çoxşaxəliliyinə baxmayaraq, hələ də ixrac potensialının artırılması, stimullaşdırılması üçün daha səmərəli yollar müəyyən edilməmişdir. Belə ki, sahibkarlığın qeyri-neft sektorunun inkişafında əhəmiyyəti məlumdur. Belə ki, bu sahə dövlətin iqtisadi siyasətində daimi olaraq, prioritet istiqamət hesab edilir. Respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətlərində yaxın gələcəkdə daha təsirli işlərin həyata keçirilməsi lazımdır. Ölkə Prezidentinin «Sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» 3 mart 2014-cü il tarixli Fərmanında bu problemlərə toxunub. Əsas məsələlərdən biri kimi də idxal-ixrac əməliyyatları zamanı tələb olunan sənədlərin müddət və xərclərin azaldılması üçün qanunvericiliyə dəyişikliklər edilməsi barədə təkliflərin hazırlanması qeyd olunmuşdur və bu məqsədlərlə müvafiq icra orqanlarına tapşırıqlar verilmişdir. Belə ki, bu sahəyə olan dövlət dəstəyi mexanizmlərinin, qanunvericilik bazasının bir daha müasir qlobal tələblər

baxımından təkmilləşdiriləcəyi bildirilir. Respublikamız özəl sektorda milli iqtisadiyyatın artımı üçün ciddi mənbələr əldə edəcək, bir çox müsbət və məhsuldar nəticələrlə yanaşı, ixrac potensialının, yəni qeyri-neft sektoru ixracının gücləndirilməsində əsaslı dəyişikliklərin əldə edilməsi ilə nəticələnəcək.

Respublikamızda qeyri-neft sahələrinin ixrac potensialının tənzimlənməsi, təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə əsas prioritetlərin, bu sahələrin strukturuna müvafiq müəyyənləşdirmək olar. Bu sahələr özündə ixrac potensiallarının, onların formalaşmasını, qanunvericilik bazasının yaradılmasını birləşdirir. Qeyri-neft sahəsində ixracın mövcud vəziyyəti, faktiki potensialdan qeyri-səmərəli istifadə hallarının səbəbləri, bu istiqamətlərdə ixrac potensialının artırılması yolları müəyyən edilmişdir. Belə ki, qeyri-neft sahələrində ixrac potensialının bu sahənin fəaliyyət istiqamətləri üzrə bir qrup təkmilləşdirilmə istiqamətlərini göstərmək olar:

1. Ölkədə qeyri-neft sahəsində ixrac potensialının tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin baza amillərinin dünya qlobal inkişafı proseslərinə uyğunlaşdırılması səviyyəsində təkmilləşdirmənin tətbiqi.

2. Ölkədə qeyri-neft sahəsinin ixrac potensialının real indikatorlar əsasında gücləndirilməsinin həyata keçirilməsi.

3. Neft və qeyri-neft sahələrinin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, xarici investorların bu sektorun sahələrinə gəlməsi tədbirlərinin genişləndirilməsi.

4. Ölkədə ixrac yönümlü sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin real qiymətləndirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi.

5. Ölkədə xarici ticarət dövriyyəsinin, xüsusilə ixracın strukturunda qeyri-neft sektorunun payının artırılmasının sürətləndirilməsi.

6. Neft və qeyri-neft sahələrinin ixrac yönümlü sənaye sahəsinin inkişafının sürətləndirilməsi, dövlət dəstəyi mexanizmləri effektivliyinin çoxaldılması.

7. Respublikada ixrac potensialını gücləndirə biləcək sənaye zonalarının, sənaye parklarının, sənaye məhəllələri kompleksinin ölkənin təbii ehtiyatları, coğrafi şəraitin nəzərə alınmaqla genişləndirilməsinin təşkili.

8.Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının yüksəldilməsində xarici investorların iştirakının sürətləndirilməsi.

9.Respublikada iqtisadi zonalar institutunun ölkəmizin iqtisadi sistemində daxil edilməsinin başa çatdırılması və bu kimi zonaların yaradılmasının sürətləndirilməsi.

10.Respublikada yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik İKT sektorunun inkişafında intensivləşdirmə proseslərini təmin olunması.

11.Respublikada iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasında və ixractəyinatlı yüksək elmtutumlu, kapitaltutumlu əmtəə istehsalının həcmnin artırılması, xidmətlərin çeşidinin çoxaldılması.

12.Ölkədə kosmik sənaye sahəsinin ölkəmizdə, regionda və dünyada verə bildiyi üstün inkişaf elementlərindən məhsuldar istifadə etmək.

13.Respublika iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən biri olan kimya və neft-kimya kompleksinin ixrac potensialının yenidən qurulması.

14.Ölkədə qeyri-neft sektoru sahələrinin müəssisələrinin modernləşdirilməsi proseslərinin başa çatdırılması, yüksək texnologiyalar əsaslı ixrac yönümlü müəssisələrin yaradılması, ixrac məhsullarının istehsalına önəm verilməsi, ixracın strukturunu genişləndirə biləcək əmtəələr istehsalının çoxaldılması.

15.Respublikada ixrac potensialı ilə fərqlənən maşınqayırma sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi, istehsal olunan məhsulların dünya bazarlarına çıxarılmasının səmərəli təşkili.

16.Azərbaycanda metallurgiya sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətlərinin səmərəli təşkili, sahədə ixrac potensialının artırılması, rəqabətqabiliyyətli ixrac oluna bilən metallurgiya sənayesi məhsullarının istehsalının həvəsləndirilməsi.

17.Azərbaycanın energetika sənayesinin regiondakı ixrac potensialının daha dərindən öyrənilməsi ixrac imkanlarının reallaşdırılması üçün bu sahədə proektlərin reallaşdırılması məsələsinin təşkili.

18.Respublikamızın zəngin təbii ehtiyatları potensialını nəzərə alaraq, rayonlarda tikinti materiallarının ixracının şaxələndirilməsinin həyata keçirilməsi.

Sonda deyə bilərik ki, respublikamızın kənd təsərrüfatı və aqrar sektor üzrə beynəlxalq ekspertlər tərəfindən qəbul edilən müqayisəli üstünlük amilləri bu sahələrdəki yüksək potensialdan çıxış etsək, ixrac təyinatlı əmtəələrin dünya bazarlarına çıxarılması istiqamətində daha səmərəli işlər görülməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı sahəsində və aqrar sənaye kompleksində 2015-2020-ci illərdə ixrac potensialının genişləndirilməsi tədbirləri üzrə Dövlət Proqramı»nın işlənilib hazırlanması diqqəti cəlb edir.

Bundan əlavə qeyri-neft ixracında yeyinti sənayesinin son dövrlərdə artan potensialının daha da gücləndirilməsi vacibdir. Bu sahənin inkişafı əhalinin ərzaqla təminatı təhlükəsizliyinə təminat yaradır. Bundan başqa ixracın strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasını sürətləndirir. Respublikamızda yüngül sənaye məhsullarına tələbatla yanaşı, ixrac potensialı geniş olan yüngül sənaye sahəsinin yenidənqurulmasını sürətləndirir.

Azərbaycanda qeyri-neft ixrac potensialının artırılmasında müstəsna rolunu oynayan regionların təsərrüfat subyektlərinin və xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının xarici bazarlarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, onların maraqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu sahədə tədbirlərin görülməsi hesabına regionların qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının artırılmasında fəal iştirakı təmin olunacaq.

NƏTİCƏ

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının nəzəri-metodoloji əsaslarına dair tədqiqat materiallarına istinadən bildirmək olar ki, bu sektorun ixrac potensialının artırılması üçün ilk növbədə milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması intensivləşdirilməlidir. Belə ki, sahələrin ixrac potensialları reallıqları əks etdirən meyarlar əsasında qiymətləndirilməli və onlardan səmərəli istifadə mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır. Mövcud mexanizmlər milli iqtisadiyyatın strateji inkişaf prioritetlərinə, beynəlxalq iqtisadi proseslərinin əsas inkişaf meyhlərinə, qlobal dünya iqtisadiyyatının meyarlarına uyğun olmalıdır. İşdə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun tədqiqinə geniş yer verilir. Bir çox dünya ölkələri güclü təbii ehtiyatlara, resurslara malik olsalar da, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafını təmin etməkdə çətinliklər çəkmişlər və bu proseslər bir çox ölkələrdə hazırda da davam etməkdədir. Bir çox xarici ölkələrin iqtisadçıları öz əsərlərində bu problemləri öyrənmişlər. Belə ki, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından milli iqtisadiyyatın inkişafında səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün bir sıra təklifləri sürmək olar:

1.Ölkə iqtisadiyyatının innovasiyalaşdırılması, bilik iqtisadiyyatı elementlərinin tətbiqi və iqtisadi inkişaf meyarlarının yenilənməsi tədbirlərinin reallaşdırılması olduqca lazımdır.

2.Ölkədə iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri sürətləndirilməli və ixrac yönümlü milli iqtisadiyyat sferalarının inkişafının stimullaşdırılmasına daha ciddi dövlət dəstəyinə üstünlük verilməlidir.

3.Respublikanın milli iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və onun qeyri-neft ixracı sahələrinin genişləndirilməsi vacibdir. Məsələn, Yaponiya hökuməti tərəfindən sənaye sahələrinin inkişafının gücləndirilməsi və ixrac təyinatlı milli şirkətlərin dəstəklənməsi, Cənubi Koreyada bir çox sənaye sahələrinin ixrac və emal yönümlü sahələrin inkişafına çoxlu sayda dövlət mexanizmlərinin tətbiqi, Tayvanda maşınqayırma, İKT sektoruna güclü dövlət dəstəyi, "Çinin açıq

iqtisadiyyat" siyasətində ixracın stimullaşdırılması məsələləri, Almaniyada ixracatçılara verilən dövlət təminatları, Fransada ixracın stimullaşdırılması məqsədilə biznes subyektlərinə dövriyyə və maliyyə vəsaitlərinə çıxışın artırılması tədbirlərindən Respublikada geniş istifadə etmək.

4.Göstərilən tədbirlərin Azərbaycanda tətbiqi Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmanı sürətləndirəcək. Belə ki, ixracın dəstəklənməsi məqsədilə, iqtisadi siyasət mexanizmlərinə və iqtisadi alətlərin işləklilik və faydalılıq əmsallarına yenidən baxılması vacibdir. Belə ki, bir sıra ölkələrdə (ABŞ, Çin, Almaniya, Fransa, İtaliya, Hindistan, Böyük Britaniya, Braziliya və Kanada) ixracın dəstəklənməsinə il ərzində sərf etdikləri maliyyə vəsaitinin həcmi 1,9 mlrd. dollardan 51 mlrd. dollaradək təşkil edir. Belə ki, Respublikamızda ixracın dövlət dəstəyi mexanizmləri yenidən təkmilləşdirilməli, sahibkarlığın inkişafıya ayrılan güzəştli kredit sisteminin yeni mexanizmi yaradılmalıdır. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlər zamanı mövcud maliyyə və ixrac potensialı nəzərə alınmalıdır. Respublikamızda gələcəkdə ixracın və sahibkarlığın dəstəklənməsi sahəsində illik maliyyə-kredit resurslarının həcmnin əhəmiyyətli səviyyədə artırılmasına səbəb olacaqdır.

Bütün bunlar isə ölkəmizdə xarici ticarət strategiyası və onun optimallaşdırılması problemi ilə sıx bağlıdır.

5.Dissertasiya işinin ümumiləşdirilməsinə əsasən ölkədə xarici ticarət potensialından səmərəli istifadə olunması məqsədilə bir sıra prioritet istiqamətlərin və strateji hədəflərin reallaşdırılması, o cümlədən xarici bazar təyinatlı istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yüksək texnologiyaların gətirilməsinin təmin olunması, xarici bazara xammal resurslarının azaldılması, xarici ticarət şərtlərinin yenilənməsi, ixracın stimullaşdırılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, ixracın strukturunun diversifikasiyalaşdırılması mühüm rol oynayır.

6.Respublika iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri və diversifikasiyalaşdırılması problemləri üzrə işdə yer almış tədqiqat materiallarından çıxış etsək, 2005-2015-ci

illərdə Respublikada ixracın həcmnin əhəmiyyətli səviyyədə azalması ciddi narahatlıq doğurur. Bu azalmanın birbaşa xam neft ixracının aşağı düşməsi ilə bağlı olduğundan, qeyri-neft ixracının strukturunun genişləndirilməsi yaxın illərdə ölkəmizin qarşısında duran ən mühüm strateji vəzifədir. Neft gəlirləri hesabına qeyri-neft sektorunun inkişafı və onun ixrac potensialının gücləndirilməsi tədbirləri və dövlət mexanizmlərinin geniş işlənilməsi gündəmdədir. Bundan əlavə qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı ölkədəki mövcud vəziyyəti əks etdirmir, ixrac potensialının artırılacaq prioritet iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi və ixracın stimullaşdırılması tədbirləri daha da inkişaf etdirilməlidir.

7. Respublikada qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti və əsas göstəriciləri geniş təhlil edilmişdir. Belə ki, 2005-2015-ci illərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi hələl təhlil olunan dövrün başlanğıc səviyyəsinə çata bilməmişdir. 2005-ci ildə bu göstərici 70,9 % olduğu halda, 2015-ci ildə 52,1 % təşkil etmişdir. Bu belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ölkənin qeyri-neft sektorunun artımı ilə bağlı son 10 ildə aparılan tədbirlərin genişliyinə baxmayaraq, hələl qeyri-neft sektorunun əsaslı şəkildə artımı təmin olunmayıb. Hətta 2015-ci ildəki 8 %-lik artım belə, bu sektorun əhəmiyyətli artımı təmin etmək üçün yetərli hesab olunmur. Neft sektorunun sürətli sıçrayışı ilə müqayisədə respublikanın qeyri-neft sektoru hələl kölgədə qalmaqdadır. Mövcud sektorların xüsusilə xarici ticarətin dirçəldilməsi məqsədi ilə, qeyri-neft sektorunun müasir iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmaqla, inkişaf stratejyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edəcək və əhalinin həyat səviyyəsi yaxşılaşacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlükə Konsepsiyası
2. Azərbaycan rəqəmlərdə, DSK-2015
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, DSK-2015
4. A.Nadirov, Ş.Muradov, A.Ələsgərov və b. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Elm-2005
5. A.Əliyev, A.Şəkərəliyev, İ.Dadaşov. Dünya iqtisadiyyatı. Müasir dövrün problemləri. Bakı, 2003
6. H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, Ə.M.Əhmədov. İqtisadiyyatın Dövlət tənzimləməsi. Bakı, 2002, s.446.
7. A.Ş.Şəkərəliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər. Bakı, 2016, s.278.
8. D.Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, 1998
9. Z.Səmədzadə. Dünya iqtisadiyyatı (Çin «İqtisadi möcüzəsi».Bakı) 2001, s.317.
10. Cəfərov E.T. Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə qarşılıqlı əlaqəsi. / ADİU, İqtisad Elmləri: Nəzəriyyə və Praktika, 2003, №3
11. А.И.Ахмедов, Л.Х.Мухсинова, Р.Азизов, С.М.Гаджиева. Международная торговля Азербайджанской Республики. Баку - Сада - 2002, 244 стр.
12. Джафаров Э.Т. Пути вступления Азербайджана во Всемирную Торговую Организацию: анализ концептуальных преимуществ. / Известия Национальной Академии Наук Азербайджана, 2005, № 2, с. 344-351
13. Даныльцев А.В., Данилова Е.В., Захаров А.В. и др. Основы торговой политики и правила ВТО. Издательство «Международные отношения», 2005, 445 с.

14. Трунк-Федорова М.П. Разрешение споров в рамках Всемирной торговой организации. Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005, 311 с.
15. Щебарова Н.Н. Внешнеторговая политика. Издательство «Международные отношения», 2003, 255 с.
16. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация: Монография. – М.: Торгово-промышленная палата РФ, 1997. – 203 с.
17. "Генеральное соглашение по тарифам и торговле ГАТТ". СПб-1994 г.
18. Александров Д.П., Бобков А.В., Васьковский С.А. и др. Международное регулирование внешнеэкономической деятельности. Издательство деловой и учебной литературы, 2005, 799 с.
19. Быков О.Н. "Год планеты: Экономика. Политика. Бизнес", Многотомник, Институт мировой экономики и международных отношений РАН, М.- 1992 г. - 336 стр.
20. Магомедова А.И., Хасанова Е.З. "ГАТТ: правовая природа и структура", Редколлегия журнала 'Вестник Санкт-Петербургского Государственного Университета', Серия: Философия и социально-экономические науки, СПб. - 1992 г. - 48 стр.
21. Международные экономические отношения. Учебник / Под общей редакцией В.Е. Рыбалкина. – 2-е изд., перераб. и доп. –М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», Дипломатическая академия МИД РФ, 1998. – 386 стр.
22. Раджабова З.К. Мировая экономика. –Махачкала, 1998 г.
23. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / Под ред. Л.Н. Красавиной. – М.: Финансы и статистика, 1994. – 592 с.
24. Войтович С.А. Режим наибольшего благоприятствования в торгово-экономических отношениях. СЕМП 1987, М., 1988 г.

